

Martina Broszata badania nad okupacją niemiecką w Polsce

**Martin Broszat's research on the German
occupation in Poland**

DOI: 10.61027/2023/5/124155

**PEDAGOGICZNY ASPEKT PAMIĘCI
O II WOJNIE ŚWIATOWEJ**

III RZESZA
NARODOWY SOCJALIZM
OKUPACJA NIEMIECKA
REPUBLIKA FEDERALNA NIEMIEC

III REICH
NATIONAL SOCIALISM
GERMAN OCCUPATION
FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

Abstrakt

Celem tekstu jest przeprowadzenie krytycznej analizy naukowej dwóch książek wybitnego zachodnioniemieckiego historyka Martina Broszata: *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski 1939–1945* (1961 r.) oraz *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski* (1963 r.), a także zestawienie zawartych w nich ustaleń z wynikami innych badań historycznych. Pierwsza z nich stanowi nowatorską próbę zarysowania problematyki okupacji niemieckiej na ziemiach polskich pod kątem paradygmatu strukturalistycznego. Z racji swojej wysokiej wartości poznawczej do dziś praca ta jest często przywoływana w literaturze przedmiotu.

Abstract

The purpose of this text is to conduct a critical scientific analysis of two books by a prominent West German historian Martin Broszat: *National Socialist Policy on Poland 1939–1945* (1961) and *200 years of German Policy toward Poland* (1963), and to juxtapose the findings contained therein with the results of other historical research. The former book is a novel attempt to outline the issue of the German occupation of Polish lands from the perspective of the structuralist paradigm. Because of its high cognitive value, even today, Broszat's work is frequently referenced in literature.

WSTĘP I CELE BADAWCZE

Zmarły 14 października 1989 r. Martin Broszat, profesor Uniwersytetu w Monachium i długoletni dyrektor Instytutu Historii Współczesnej (Institut für Zeitgeschichte, IfZ), był – jak określił go polski niemcoznawca Henryk Olszewski – „jednym z najwybitniejszych historyków niemieckich drugiej połowy obecnego stulecia” zajmującym się narodowym socjalizmem, III Rzeszą i II wojną światową. Interesował się również historią Polski i w sposób wytrwały badał stosunki niemiecko-polskie, rozwijając przy tym kontakty z wybitnymi adeptami Clio w PRL. Niemalże od początku (w latach 1973–1975) pracował też we Wspólnej Komisji Podręcznikowej Polska–Republika Federalna Niemiec (RFN). Żywe i autentyczne zainteresowanie Broszata polskimi dziejami wynikało nie tylko z jego osobistych pobudek, ale miało też jednolite podstawy warsztatowe i metodologiczne. Z racji oparcia się w dużej mierze na własnych badaniach archiwalnych naukowiec ten nie był obciążony hipoteką tradycyjnego, niemieckonarodowego spojrzenia na historię Polski. Broszat uważał, że bez analizy „zatrutych w odległej przeszłości stosunków z Polską” nie można w pełni zrozumieć istoty nazizmu oraz hekatombę lat 1939–1945¹.

¹ Zob. W. Borodziej, *Martin Broszat und die deutsch-polnischen Geschichtsbeziehungen* [w:] *Martin Broszat, der „Staat Hitlers” und die Historisierung des Nationalsozialismus*, Hrsg. N. Frei,

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie krytycznej analizy naukowej dwóch książek Broszaty: *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski 1939–1945* (względnie „Narodowosocjalistyczna polityka w Polsce 1939–1945”)², wydanej nakładem Deutsche Verlags-Anstalt w Stuttgarcie w roku 1961, jako drugi tom serii prac naukowych czasopisma „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” (*Schriftenreihe*), oraz *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski* (Ehrenwirth Verlag z Monachium) z 1963 r. Ta pierwsza stanowi oryginalną i pierwszą rzeczową próbę przedstawienia problematyki okupacji niemieckiej ziem polskich. Druga praca zaś w sposób obszerny traktuje o stosunkach polsko-niemieckich, poczynając od 1772 r. (I rozbiór Rzeczypospolitej), aż do zakończenia II wojny światowej, i zawiera rozdział o „panowaniu narodowych socjalistów w okupowanej Polsce”. Tekst skupia się na przedstawieniu i krytyce najważniejszych tez zawartych we wspomnianych książkach Broszaty w zderzeniu z nowszymi wynikami dociekań historycznych, a także na ukazaniu ich roli dla przyszłych eksploracji w tym zakresie. W omówieniu jego wkładu do tych badań wykorzystano przede wszystkim pozycje z historiografii polskiej i niemieckiej, a także niektóre dokumenty z archiwów polskich i niemieckich (archiwa Instytutu Zachodniego w Poznaniu, Instytutu Pamięci Narodowej oraz Instytutu Historii Współczesnej w Monachium).

Na wstępie należy podkreślić, że w Niemczech temat okupacji przez dziesiątki lat pozostawał poza zainteresowaniem szerszej opinii publicznej. Polska funkcjonowała w polityce i publicznej pamięci RFN jako „satelicki element we wrogim łańcuchu państw komunistycznych, «zaborca» niemieckiego Wschodu winny pozbawienia ojczyzny kilkunastu milionów Niemców”³. W tych warunkach problematyka okupacji niemieckiej w Polsce do lat sześćdziesiątych XX w. w zachodnioniemieckiej literaturze historycznej w szerszym zakresie praktycznie nie występowała. Polska nie była obecna w świadomości społecznej jako miejsce zbrodni. Zmienił to dopiero proces załogi KL Auschwitz we Frankfurcie nad Menem (1963–1965). Z biegiem czasu w RFN zaczęło się ukazywać coraz więcej

Göttingen 2007, s. 33; M. Wojciechowski, *Posłowie* [w:] M. Broszat, *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, tłum. E. Kazimierzczak, W. Leder, Warszawa 1999 (wyd. niem. *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, München 1963), s. 415; H. Olszewski, *Nekrologi. Martin Broszat (1926–1989). Próba charakterystyki naukowej*, „Przegląd Zachodni” 1990, nr 4, s. 157.

² M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. pol. *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski 1939–1945*, oprac. Wojskowy Instytut Historyczny i Zachodnia Agencja Prasowa, archiwum przekładów, z. 42, Warszawa/Poznań 1966).

³ Zob. A. Wolff-Powęska, *Pamięć – brzemień i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań 2011, s. 491–492; T. Chinciński, *Pamięć II wojny światowej w Polsce i w Niemczech. Debaty, muzea i wystawy*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW” 2015, nr 1, s. 23–44; R. Traba, *O potrzebie nowych badań nad niemiecką okupacją Polski w czasie II wojny światowej* [w:] „*Fikcyjna rzeczywistość. Codziennosc, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce*”, red. R. Traba, K. Woniak, A. Wolff-Powęska, Warszawa–Berlin 2016, s. 52–54.

prac poświęconych losom Polski. Wśród nich na uwagę zasługują przede wszystkim wydana w 1961 r. książka Hansa Roosa *Geschichte der polnischen Nation. Von der Staatsgründung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart* (Historia narodu polskiego. Od założenia państwa podczas I wojny światowej do współczesności)⁴ i praca badacza stosunków polsko-niemieckich Gottholda Rhodego *Kleine Geschichte Polens* (Mała historia Polski)⁵ – obie pisane z pozycji niemieckonarodowych i apologetycznych. W dziełach tych, mających charakter raczej popularnonaukowy, temat okupacji nie był zbyt szczegółowo rozpatrywany⁶.

BIOGRAFIA NAUKOWA MARTINA BROSZATA I GENEZA BADAŃ NAD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ W POLSCE

Martin Broszat urodził się 14 sierpnia 1926 r. w Lipsku, w protestanckiej rodzinie inspektora pocztowego. Pomimo młodego wieku nie uniknął zaangażowania polityczno-wojskowego na rzecz III Rzeszy. Pod koniec lat trzydziestych Broszat został członkiem Hitlerjugend. W późnych latach wojennych wcielono go do Służby Pracy Rzeszy (Reichsarbeitsdienst), a od maja 1944 r. służył w Wehrmachcie, gdzie przeszkolono go w obsłudze dział przeciwlotniczych⁷. Przez parę miesięcy przebywał na froncie wschodnim, choć nigdy aktywnie nie uczestniczył w walkach. Należy dodać, że w owym czasie wpisano Broszata do rejestru członków NSDAP (nr członkowski 9994096), o czym prawdopodobnie sam zainteresowany nie wiedział, choć nie jest to do końca jasne⁸. W latach 1946–1951 studiował historię, germanistykę i filozofię w Lipsku i Kolonii. W 1955 r. Broszat podjął pracę w monachijskim Instytucie Historii Współczesnej, natomiast w 1972 r. objął jego kierownictwo⁹. Z racji swojej wysokiej pozycji naukowej, którą osiągnął w latach sześćdziesiątych, już wówczas

⁴ H. Roos, *Geschichte der polnischen Nation. Von der Staatsgründung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1961.

⁵ G. Rhode, *Kleine Geschichte Polens*, Darmstadt 1965.

⁶ M. Wojciechowski, *Posłowie...*, s. 414–415.

⁷ Zob. H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 158; N. Frei, *Nach Broszat* [w:] *Martin Broszat, der „Staat Hitlers“...*, s. 8.

⁸ Zob. W. Wichert, *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016*, Szczecin–Warszawa 2018, s. 130; C. Meier, *Der Historiker Martin Broszat* [w:] *Mit dem Pathos der Nüchternheit. Martin Broszat, das Institut für Zeitgeschichte und die Erforschung des Nationalsozialismus*, Hrsg. K.D. Henke, C. Natoli, Frankfurt am Main 1991, s. 11–38; N. Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2004, s. 420; D. Rondags, *Martin Broszat, Saul Friedländer and the Historicisation of the Third Reich*, Thesis submitted for the Degree of MPhil at the University of St. Andrews, 2011, s. 43–46.

⁹ Zob. H. Möller, *Das Institut für Zeitgeschichte und die Entwicklung der Zeitgeschichtsschreibung in Deutschland* [w:] *50 Jahre Institut für Zeitgeschichte. Ein Bilanz*, Hrsg. H. Möller, U. Wengst, München 1999, s. 8 i n.; H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 158–159.

był traktowany jako specjalista z zakresu nazizmu i polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce. Pod jego redakcją ukazały się w 1958 r. autobiograficzne szkice Rudolfa Hößa pt.: *Kommandant in Auschwitz* (Komendant z Auschwitz), które Broszat opatrzył wstępem, przypisami i krytycznym komentarzem naukowym¹⁰. Kilka lat później powołano Broszata jako jednego z biegłych na procesie członków załogi niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau we Frankfurcie nad Menem¹¹.

Broszat od początku swojej działalności naukowej skupiał się na zagadnieniu Rzeszy Niemieckiej w okresie narodowego socjalizmu, a także okolicznościach poprzedzających panowanie Hitlera, jak też jego historycznych konsekwencjach dla kraju po 1945 r. Swój znakomicie ugruntowany pogląd na epokę nazistowską zawarł w monografii *Der Staat Hitlers* (Państwo Hitlera) z 1969 r., eksponując w niej paradygmat strukturalistyczny¹². Sam Führer interesował Broszata nade wszystko jako zwornik polikracyjnego systemu władzy reżimu, nie zaś jako mityczny demon wszelkiego zła w historii narodowej. Istota problemu leży według niego w specyfice systemu władzy nazistowskiej jako swoistej dżungli kompetencyjnej, w sporach pomiędzy NSDAP a państwem oraz rywalizującymi między sobą przywódcami i instytucjami¹³. Wśród przedsięwzięć Broszata opublikowanych przez niego oraz jego współpracowników znajdują się trzy dzieła niezwykle istotne dla zrozumienia dziejów III Rzeszy. Pierwszym z nich był *Bayern-Projekt* (Projekt Bawaria), realizowany w latach 1977–1983 przez Instytut Historii Współczesnej. Jego celem było przeanalizowanie wpływu dyktatury nazistowskiej na różne segmenty społeczeństwa bawarskiego¹⁴. Drugim znanym przyczynkiem Broszata była jego replika na negacjonistyczne tezy brytyjskiego historyka Davida Irvinga¹⁵. Swego rodzaju ukoronowaniem poglądów Broszata na negatywny fenomen narodowego socjalizmu były jego tezy na rzecz uhistorycznienia tegoż w całej panoramie narodowej historii¹⁶.

¹⁰ *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen von Rudolf Hoeß*, Hrsg. M. Broszat, Stuttgart 1958; IfZ, ID, 104/32, List Jana Sehna do Martina Broszata, Kraków, 22 XII 1958, b.p. (dziękuję dr Filipowi Gańczakowi z Instytutu Pamięci Narodowej za udostępnienie tego materiału).

¹¹ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945* [w:] *Anatomie des SS-Staates*, Hrsg. H. Buchheim et al., Olten 1965, s. 9–160.

¹² M. Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1969. Zob. też H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 160; N. Frei, *Nach Broszat...*, s. 8.

¹³ Zob. M. Wojciechowski, *Posłowie...*, s. 409–410; H.U. Wehler, *Intentionalisten, Strukturalisten und das Theoriedefizit der Zeitgeschichte* [w:] *Martin Broszat, der „Staat Hitlers“*..., s. 71–75.

¹⁴ *Bayern in der NS-Zeit. Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung*, Hrsg. M. Broszat et al., Bd. 1–6, München 1977–1983; *idem*, E. Fröhlich, *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*, München–Zürich 1987.

¹⁵ D. Irving, *Hitler's War*, London 1977; M. Broszat, *Hitler und die Genesis der „Endlösung“*. Aus Anlaß der Thesen von David Irving, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1977, H. 4, s. 739–775. Zob. M. Wojciechowski, *Posłowie...*, s. 410–411.

¹⁶ M. Wojciechowski, *Posłowie...*, s. 409–410.

Genezy powstania pracy na temat polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce z 1961 r. należy szukać w udziale tego uczonego w Komisji ds. Historii Niemców Wypędzonych z Europy Środkowo-Wschodniej (Kommission zur Geschichte der Vertreibung der Deutsche aus Ostmitteleuropa) w latach 1951–1954¹⁷. Wówczas to Broszat miał po raz pierwszy możliwość pracować nad zagadnieniami nazistowskiej polityki podboju, okupacji oraz eksterminacji „obcych etnicznie” w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce. Przy tej okazji uzyskał dostęp zarówno do licznych relacji ustnych niemieckich świadków najnowszej historii¹⁸, jak i do wielu źródeł archiwalnych, które nie były jeszcze wówczas szeroko znane. Chodzi tu w szczególności o materiały Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (tzw. Himmler Files), dokumenty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, a także akta z Federalnego Archiwum w Koblencji. W owym czasie w jego ręce wpadł również mikrofilm całego „Dziennika” generalnego gubernatora okupowanych ziem polskich Hansa Franka (*Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen*). Zajmowanie się niemieckimi poszkodowanymi w wyniku powojennych wysiedleń kierowało stopniowo uwagę Broszata na ofiary zbrodniczych działań reżimu. Wśród nich zwłaszcza Polska wydawała mu się charakterystycznym doświadczalnym polem nazistowskiej ideologii, ukazującym do tego *expressis verbis* charakter samej władzy III Rzeszy¹⁹.

Broszat od początku swojej działalności naukowej skupiał się na zagadnieniu Rzeszy Niemieckiej w okresie narodowego socjalizmu, a także okolicznościach poprzedzających panowanie Hitlera, jak też jego historycznych konsekwencjach dla kraju po 1945 r.

ZAŁOŻENIA BADAWCZE, PODZIAŁ TEMATYCZNY I DOBÓR ŹRÓDEŁ

Rezultatem zainteresowania Broszata meandrami niemieckiej *Polenpolitik* były, jak już wspomniano, dwie prace, z których ta pierwsza (1961 r.) traktuje li tylko o polityce okupacyjnej III Rzeszy w Polsce. Gwoli uzupełnienia cytowane będą również fragmenty z książki *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, a dokładniej z rozdziałów 8–10, które dotyczą genezy okupacji oraz jej polityczno-demograficznych następstw. Stanowią one skróconą wersję wywodów autora z 1961 r. Jego rozważania prezentują rezultat poważnych badań, przynoszą szeroką, dotąd historykom nieznaną,

¹⁷ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Hrsg. T. Schieder, Bundesministerium für Vertriebene, Bonn 1953–1962. Zob. też M. Beer, *Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung“*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1998, H. 3, s. 345–389.

¹⁸ Zob. M. Broszat, *Massendokumentation als Methode zeitgeschichtlicher Forschung*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1954, H. 2, s. 202–213.

¹⁹ Zob. H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 158; W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 31–32.

dokumentację archiwalną w postaci akt niemieckich władz państwowych, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy oraz Kancelarii Rzeszy²⁰.

Broszat zastrzega we wstępie monografii z 1961 r., że nie było jego zamiarem przedstawienie kompletnego obrazu badanej problematyki. Chodzi mu, jak podkreśla, tylko o najważniejsze aspekty polityki okupanta, z naciśkiem na stronę koncepcyjną, w mniejszym stopniu – na wymiar praktyczny i straszliwe skutki wcielania jej w życie. Autor chciał ześrodkować swoją uwagę „na kierunkach rozwojowych i powiązaniach, tworzących specyficzną narodowosocjalistyczną treść panowania niemieckiego nad podbitą ludnością polską, co pozwala poznać decydujące motywy ideologiczne tego panowania”. Z tej przyczyny w dużym stopniu pominął ściśle polski kontekst wydarzeń lat 1939–1945, np. dzieje podziemia polskiego, stosunki narodowościowe, w tym rolę i los Ukraińców, Żydów czy volksdeutscheów. Położenie nacisku na warstwę koncepcyjną polityki okupacyjnej, w ocenie autora,

„uwidacznia bowiem nie tylko, jakie osoby, siły i stosunki kompetencyjne działały i decydowały o polityce w sprawie polskiej [...]; ujawnia [...] również, że światopoglądowa polityka przemocy stosowana w Polsce reperkusjami swymi spowodowała przyspieszenie procesu rozwojowego państwa totalitarnego i policyjnego w okresie narodowego socjalizmu.

W tym kontekście Broszat traktuje swoje opracowanie jako „część historii politycznej narodowego socjalizmu w ogóle”²¹.

W związku z powyższym założeniem badawczym nie wszystkie sprawy polskie w okresie okupacji zostały przez Broszata równomiernie przedstawione, a niektóre z nich omawia on nieco pobieżniej²². Odnosi się to w szczególności do polityki niemieckiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG). Ze względów technicznych Broszat nie zdołał bowiem w pełni uwzględnić „Dziennika” Hansa Franka. Niemniej i bez tego baza źródłowa książki jest bardzo bogata. Autor korzystał z nieopublikowanych dotąd dokumentów przedstawionych przez oskarżenie na procesie norymberskim, z akt znajdujących się wówczas w Głównym Archiwum

²⁰ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka w Polsce okupowanej* (recenzja pracy: M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik...*), „Kwartalnik Historyczny” 1963, z. 2, s. 457.

²¹ Pomimo tytułu dzieła, w którym mówi się o „polityce narodowego socjalizmu w sprawie Polski”, autor nie relatywizuje odpowiedzialności Niemiec za zbrodnie popełnione w Polsce. W przedmowie podnosi, że Niemcy powinni przyjąć przerażający bilans polityki okupacyjnej do wiadomości, „a nie wprowadzać moralny rozrachunek z powojennym, własnym losem”. Wydaje się, że w tym aspekcie Broszat wyprzedzał ówczesny stan rozliczenia niemieckiego z przeszłością nazistowską i panowaniem III Rzeszy w Polsce. Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 5–7 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 5–7).

²² Archiwum II Wojny Światowej Instytutu Zachodniego w Poznaniu (AIZ), Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, „Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, Nr. 2, Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart 1961, stron 200 i mapa, s. 2.

Berlin-Dahlem, w Archiwum Federalnym w Koblencji, Archiwum Politycznym Urzędu Spraw Zagranicznych w Bonn oraz w Archiwum Instytutu Historii Współczesnej w Monachium, poza tym z licznych źródeł drukowanych. Broszat spożytkował również niektóre materiały ogłoszone w Polsce, przede wszystkim w „Documenta Occupationis Teutonicae” Instytutu Zachodniego oraz w „Biuletynach Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich”. Nieco gorzej przedstawia się sprawa z uwzględnieniem pozycji z historiografii polskiej, co sprawia, że obraz uzyskany przez niego na bazie analizy akt władz centralnych III Rzeszy musi być z natury rzeczy niepełny i selektywny²³. Niemniej oparcie przez Broszata swojego wywodu na nieznanym w Polsce archiwach centralnych instytucji reżimu nazistowskiego i korespondencję między nimi czyni jego pracę jak na tamte czasy niezwykle oryginalną. Obyczaj sporządzania notatki do akt (*Aktenvermerk*) zapisków służbowych o odbytych konferencjach i przeprowadzonych rozmowach umożliwił mu odtworzenie wielu sytuacji decyzyjnych, prześledzenie narastania koncepcji, sposobu rozwiązywania poszczególnych problemów, ich drogi przez urzędy oraz postaw ich przedstawicieli²⁴. Praca Broszata z 1961 r. składa się z sześciu rozdziałów i omawia następujące zagadnienia: koncepcję polityki narodowosocjalistycznej w Polsce, tworzenie faktów dokonanych po klęsce wrześniowej (wprowadzenie zarządu cywilnego, decyzja o aneksji oraz terror), organizacyjną i personalną strukturę niemieckiego zarządu okupacyjnego, „transfer ludności” (wysiedlenia Polaków z tzw. ziem wcielonych i wysyłki na roboty przymusowe do Niemiec), nazistowski „nowy ład” narodowościowy na terenach anektowanych oraz politykę realizowaną w GG. Temu ostatniemu zagadnieniu poświęcony jest także fragment rozdziału trzeciego. Konstrukcja monografii przy takich założeniach badawczych nie mogła być konsekwentnie przeprowadzona²⁵. Wprawdzie omówiono genezę okupacji i strategii okupacyjnej realizowanej na całości ziem polskich, jednakże obraz polityki w GG jest dość fragmentaryczny. W rezultacie otrzymujemy raczej wnikliwe studium o ziemiach inkorporowanych. Również w analizie regionalnych aspektów polityki okupanta występują u Broszata widoczne dysproporcje. Najpełniejszy jest jej obraz na Pomorzu, mniej uwagi poświęcono „wzorcowemu” okręgowi, tzw. Kraju Warty (Mustergau Wartheland), a zupełnie marginesowo traktuje się sprawę Górnego Śląska²⁶.

²³ Zob. M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 200, „Przegląd Zachodni” 1961, nr 5, s. 158.

²⁴ B.a., *Od redakcji* [w:] M. Broszat, *Polityka narodowego socjalizmu...*, s. IV.

²⁵ AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 3.

²⁶ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 457. Na temat okupacji niemieckiej na Górnym Śląsku zob. m.in. Z. Izdebski, *Niemiecka Lista Narodowościowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946; K. Popiołek, *Śląsk w oczach okupanta*, Katowice 1958; A. Targ, *Śląsk w okresie okupacji*, Poznań 1946, E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963; R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej*

W pierwszej kolejności Broszat analizuje genezę polityki nazistowskiej w stosunku do Polski, w tym relacje polityczne Berlina z Warszawą przed wybuchem wojny. Jego wzmianka o tym, że przed 1939 r. „w mowach i pismach «Austriaka» Hitlera trudno znaleźć jakieś dowody specyficznej nienawiści do Polski”, w przeciwieństwie do Czechów i Węgrów, „wobec których Hitler nigdy nie wyzbył się odziedziczonych urazów niemiecko-austriackich”, doczekała się niespodziewanie po kilku dekadach swoich kontynuatorów nad Wisłą. W swej wymowie teza ta stanowi obecnie jeden z często przywoływanych punktów odniesienia dla polskiej debaty o taktycznym sojuszu II RP z III Rzeszą przeciwko Związkowi Sowieckiemu, a tym samym możliwości uniknięcia katastrofy wojennej w 1939 r.²⁷

Autor dochodzi do wniosku, że do początku 1939 r. Hitler jako główny cel ekspansji wyznaczał ZSRS. Dopiero wiosną i latem 1939 r., po odmowie Polski w sprawie przyjęcia „umiarkowanych” niemieckich żądań terytorialnych oraz udzieleniu przez Wielką Brytanię i Francję gwarancji dla niej, wymienia się ziemie II Rzeczypospolitej jako pierwszy etap wprowadzenia „nowego ładu” narodowościowego. W ocenie Broszata Hitler miał stanąć wówczas przed dylematem: zlikwidować resztki państwa polskiego czy też zamienić je w kadłubową kolonię Rzeszy (*Reststaat*). Wydaje się, że Broszat nie dostrzega tego, iż protektoraty europejskie o bardzo ograniczonej suwerenności stanowić mogły w koncepcjach nazistowskich jedynie nietrwałe twory przejściowe na drodze do poddania ich całkowitej hegemonii niemieckiej. Autor uważa, że Hitler, dokonując agresji na Polskę, nie miał żadnej politycznej koncepcji. Dodajmy, nie miał jeszcze żadnej ostatecznej koncepcji, gdyż ta stanowiła wypadkową postawy mocarstw zachodnich i ZSRS²⁸.

w latach 1939–1945, Katowice 1998; *idem*, Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy, Katowice 2006.

²⁷ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 10–11, 17–18 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 10–11, 21–23); *idem*, 200 lat..., s. 295–296, 318–319. W kontekście owej debaty zob. m.in. P. Zychowicz, *Pakt Ribbentrop–Beck, czyli jak Polacy mogli u boku Trzeciej Rzeszy pokonać Związek Sowiecki*, Poznań 2012; P. Gursztyn, *Ribbentrop–Beck. Czy pakt Polska–Niemcy był możliwy?*, Poznań 2018; K. Rak, *Polska – niespełniony sojusznik Hitlera*, Warszawa 2019; J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.

²⁸ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 13–18 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 16–23); C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 458.

Broszat nie poświęca militarnym aspektom kampanii polskiej praktycznie żadnego miejsca. W tym kontekście pisze on jedynie o „uwieczonym pełnym chwały zwycięstwie «kampanii 18 dni»”, jak w propagandzie nazistowskiej określano „prewencyjny” atak niemiecki²⁹. Broszat pomija również okrucieństwa i egzekucje, których dopuścił się Wehrmacht na jeńcach wojennych i ludności cywilnej w czasie trwania zarządu wojskowego (1 września–25 października 1939 r.) i w późniejszym okresie³⁰. Autor kilkukrotnie podkreśla, że Wehrmacht nie miał nic wspólnego z terrorem rozszalałym na ziemiach polskich, przeciwnie – w miarę możliwości starał się bezprawnym aktom przemocy zapobiec³¹. Otwarcie sugeruje, że zachowanie żołnierzy armii niemieckiej w okupowanej Polsce było ogólnie bez porównania „lepsze” niż SS i policji. Trudno te błędne wywody Broszata na temat Wehrmachtu tłumaczyć brakiem źródeł, gdyż jest ich sporo, a wiele z nich dostępnych było już wówczas w RFN. Obok nich istniało wiele relacji i opracowań opublikowanych w języku polskim. Przede wszystkim dzięki badaniom Karola Mariana Pospieszalskiego i Szymona Datnera³² było wiadomo, że Wehrmacht już we wrześniu 1939 r. winien był wielu egzekucji zakładników, a także polskich jeńców wojennych³³. Broszat, który sam miał biograficzny epizod w wojsku, podtrzymuje funkcjonujący przez wiele lat w niemieckiej pamięci historycznej fałszywy mit „czystego Wehrmachtu”. Zgodnie z nim zbrodnie obciążające III Rzeszę popełniali wyłącznie członkowie SS i formacji policyjnych, a żołnierze mieli walczyć w sposób rycerski, przestrzegając prawa wojennego, nawet po napaści na ZSRS. W optyce tej kampania polska 1939 r. była białą plamą w niemieckiej świadomości historycznej³⁴. Nie przesadzając, jaka jest przyczyna pominięcia przez Broszata odpowiedzialności Wehrmachtu za zbrodnie wojenne w Polsce, wydaje się, że także „instytucjonalne” podejście autora mogło nie być tu bez znaczenia³⁵.

Pisząc pozytywnie o polityce dowództwa armii na Wschodzie (*Oberkommando Ost*), autor nie widzi, że – poza nielicznymi protestami wojskowych –

²⁹ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 9 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 9).

³⁰ Zob. *ibidem*, s. 143 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 210).

³¹ Zob. *ibidem*, s. 27–29, 75 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 34–36, 108–109).

³² M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 160, przyp. 10.

³³ Zob. m.in. S. Datner, *55 dni Wehrmachtu w Polsce*, Warszawa 1967; *idem*, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961; AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, *Dzień 2 września 1939 r. w Torzeńcu i Wyszanowie*, „Przegląd Zachodni” 1955, nr 11, s. 730–743; M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 160–161.

³⁴ Zob. J. Böhlér, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009, s. 11 i n.; W. Wichert, *Narodowy socjalizm...*, s. 374–376.

³⁵ M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 161.

stosunki między Wehrmachtem a działającymi w Polsce różnymi grupami aparatu policyjnego na ogół układały się harmonijnie³⁶. Odzwierciedlenia brutalnej polityki wyższych oficerów Wehrmachtu z późniejszych lat okupacji ziem polskich w monografii Broszaty również na próżno szukać. Deficyt ten niewątpliwie przysłania część większego obrazu. Szczególnie czytelnik spoza Polski może nie znać Wehrmachtu i jego generałów z okresu walk z polskimi formacjami konspiracyjnymi różnej proveniencji, udziału armii w likwidacji getta w Warszawie czy w bezwzględny tłumieniu Powstania Warszawskiego. Odbiorca ów zapamięta zwłaszcza przytaczane przez Broszaty szczere czy nieszczerze opory wobec „samowoli” SS i policji formułowane przez generałów Gerda von Rundstedta, Johanna von Blaskowitza lub Waltera Petzela³⁷.

ZAŁOŻENIA „POLITYKI FAKTÓW DOKONANYCH” ORAZ „ROZPASANY TERROR” (1939–1940)

Broszat stawia tezę, że ostateczne przystanie Hitlera na szeroko zakrojony plan etnicznego „oczyszczenia przedpola” (*ethnische Flurbereinigung*) przypada na dni między 28 września (niemiecko-sowiecki układ o granicy i przyjaźni) a 12 października 1939 r. (odrzućenie przez Wielką Brytanię „kompromisowej” oferty Hitlera). Na przełomie tych dwóch miesięcy Hitler zarządził niezwłoczne wcielenie znacznej części zachodniej Polski do Rzeszy i zastąpienie administracji wojskowej na pozostałej części jej terytorium (GG) przez administrację cywilną³⁸. Owo „oczyszczenie”, wynikające z „destruktywnego programu ideologicznego”, miało polegać, jak podkreśla, na depolonizacji i germanizacji, a konkretnie na „wyrzuceniu Żydów i innej hołoty” z Rzeszy do GG, przesiedleniu Polaków ze „wschodnich prowincji” Rzeszy i wprowadzeniu na ich miejsce osadników narodowości niemieckiej³⁹. Co interesujące, autor w polityce tej dostrzega paralele z projektami niemieckimi z okresu I wojny światowej w kontekście „strategicznego przesunięcia niemieckiej granicy na Wschód” oraz zdobycia „bezludnych terenów osadniczych”, co rzadziej podnoszone jest w historiografii⁴⁰.

³⁶ Zob. np. W. Wichert, *Zbrodnie „rycerskiego” Wehrmachtu*, „Pamięć.pl” (IPN) 2013, nr 9, s. 42; A.B. Rossino, *Hitler uderza na Polskę. Blitzkrieg, ideologia i okrucieństwo*, tłum. H. Górski, Warszawa 2009, s. 73 i n.

³⁷ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 27–29, 40–41, 76, 143 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 35–38, 54–57, 108, 210–211); b.a., *Od redakcji...*, s. IV–V; C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 463.

³⁸ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 18, 31–37 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 23, 41–50).

³⁹ M. Broszat, *200 lat...*, s. 316.

⁴⁰ Zob. m.in. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge 2000, s. 89 i n.; H. Schulze, *Der Oststaat-Plan 1919*,

Opisując „rozpasany terror” przeciwko polskim elitom na ziemiach wcielonych w pierwszych miesiącach okupacji, Broszat nie bez racji widzi jego genezę w rasowej teorii o „szkodliwości i niepełnowartościowości” Polaków⁴¹. Oryginalną myślą badacza w tym względzie jest jego teza o kontynuacji za pomocą środków przemocy rewolucji nazistowskiej na zewnątrz, „przez z rozmysłem rozpętaną wojnę” z Polską⁴². Z drugiej strony nie bardzo można się zgodzić z wywodami Broszata, gdy pisze:

„Chcąc znaleźć skalę porównawczą dla wypadków, które rozgrywały się późną jesienią 1939 r. i w następnych miesiącach w okupowanej Polsce, [...] trzeba sięgnąć pamięcią wstecz aż do marca i kwietnia na wiosnę 1933 r. [...]. Wówczas [...] przy pomocy rozpętanego terroru SA i SS robiono rewolucję narodowo-socjalistyczną wewnątrz Niemiec⁴³.”

Wolno sądzić, że Broszat nie w pełni zauważa, że terror po opanowaniu Polski miał bez porównania większe rozmiary niż ten po zdobyciu przez Hitlera władzy w Niemczech. Był też bez wątpienia jakościowo odmienny⁴⁴. Na kanwie akcji eksterminacyjnych przedstawicieli polskich „warstw przywódczych” i masowych przesiedleń „obcych etnicznie” Broszat opisuje z jednej strony ewolucję reżimu w kierunku państwa policyjnego, z drugiej zaś – mechanizm wykuwania się „rozwiązań peryferyjnych” nabrzmiałych problemów narodowościowych i ludnościowych⁴⁵. Historyk ten wywodzi, że „rewolucyjne tworzenie przemocą nowej rzeczywistości w Polsce było wynikiem zarówno działania kierowanego jak puszczonego samopas”. Konstatuje tedy, że „wyraźne rozkazy eksterminacyjne [...] miały na ogół mniej decydujące znaczenie niż automatyzm terroru ramowych programów działania”. Równocześnie sposób ich wykonania pozostawiano lokalnym czynnikom politycznym oraz policyjnym jednostkom aparatu represji. W rezultacie „urzędy niskiego szczebla i całkiem niewykwalifikowanych, podrzędnych führerów, obarczano olbrzymimi zadaniami polityki narodowościowej, jak «wydalaniem i przesiedlaniem»”, które musiały być wykonane „w jak najkrótszym terminie⁴⁶”. W realizacji zamierzeń likwidacji określonych kręgów elit polskich Broszat uwzględnił głównie zbrodnicze poczynania jednostek operacyjnych Policji Bezpieczeństwa i Służby

„Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1970, H. 2, s. 123–163; J.M. Piskorski, *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010, s. 58–59.

⁴¹ Zob. E.C. Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech w latach 1919–1945*, Warszawa 2006, s. 290 i n.

⁴² Zob. W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 34–35.

⁴³ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 38 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 50–51); *idem*, *200 lat...*, s. 323.

⁴⁴ AIZ, DokV-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: *Martin Broszat...*, s. 6.

⁴⁵ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 58 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 83).

⁴⁶ Zob. *ibidem*, s. 38–39 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 51–53).

Bezpieczeństwa (*Einsatzgruppen*) czy utworzonej pod kierownictwem SS „samoobrony niemieckiej” (*Volksdeutscher Selbstschutz*⁴⁷) na Pomorzu⁴⁸. Fałszywe uzasadnienie eksterminacyjnych poczynań władz okupacyjnych jako polityki zemsty stworzyć miała, według Broszata, legenda o wymordowaniu przez Polaków 58 tys. *volksdeutschów*⁴⁹. Pisz, że

„gniew i nienawiść Polaków, słusznie rozgoryczonych napaścią Hitlera, wyładowała się bezpośrednio po wybuchu wojny nieraz na ślepo na ludności niemieckiej, przede wszystkim na Pomorzu. Dochodziło do obław na «hitlerowców», do zbyt pospiesznych aresztowań «podejrzanych» *volksdeutschów*, których odtransportowywano w głąb kraju i którzy potem dostawali się w chaos odwrotu wojsk polskich, przy czym internowani ginęli na drogach setkami, a częściowo także byli rozstrzeliwani.

Podaje liczbę 4–5 tys. *volksdeutschów*, którzy ponieśli śmierć z rąk Polaków⁵⁰. W tym aspekcie autor przywołuje „mordy” dokonane na jej członkach w Bydgoszczy z 3–4 września 1939 r., kiedy to

„polska milicja”⁵¹ i wojsko [żołnierze z 22. Pułku 9. Dywizji Piechoty Armii „Pomorze” oraz 15. i 27. Dywizji Piechoty – W.W.] rozstrzelało dużą liczbę Niemców w odwet za rzekomą działalność szpiegowską, ostrzeliwanie cofających się oddziałów polskich i pod innymi zarzutami, opierającymi się przeważnie na pogłoskach i denuncjacjach⁵².

Odnotowuje przy tym, że część *volksdeutschów* zginęła od bomb *Luftwaffe* względnie w walce po stronie niemieckiej. Ocena Broszata odbiega tu od stereotypowych, jednostronnych twierdzeń spotykanych w zachodnioniemieckich publikacjach rewizjonistycznych (vide przywołana praca Hansa Roosa). Choć Broszat podaje w wątpliwość fakt dywersji hitlerowskiej w Bydgoszczy, w świetle ówczesnych badań wiele za tym nim przemawiało⁵³. Nowsze eksploracje w tym zakresie nie potwierdziły tych

⁴⁷ Zob. szerzej *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglętko, Warszawa 2021; Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.

⁴⁸ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 60–62 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 87–89); *idem*, 200 lat..., s. 324.

⁴⁹ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 458.

⁵⁰ Do tej pory nie udało się ustalić dokładnej liczby ofiar wśród członków mniejszości niemieckiej w czasie trwania kampanii polskiej. Zob. J. Böhrer, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011, s. 140–149; AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, *Straty osobowe mniejszości niemieckiej w Polsce we wrześniu 1939 roku. Przeglądowe studium źródłowe nad tzw. sprawą 58000 Volksdeutschów*, „Studia Źródłoznawcze” 1997, t. 36, s. 101–108.

⁵¹ Tymczasem uwadze Broszata uchodzi fakt, że w Polsce nie było żadnej milicji (*polnische Miliz*) w 1939 r.

⁵² M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 47 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 65–66).

⁵³ Zob. AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, *Sprawa 58000 „Volksdeutschów”. Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach*

ustaleń; nie można jednak wykluczyć, że część odpowiedzialności za masakrę w Bydgoszczy spoczywa na niemieckich dywersantach⁵⁴. Pomimo tych wątpliwości interesująca jest wzmianka podana przez Broszat za relacją adiutanta Hitlera Gerharda Engela, że podwyższenie liczby „pomordowanych” volksdeutsche w Polsce do 58 tys. miał zalecić osobiście sam dyktator⁵⁵.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA I PERSONALNA REŻIMU OKUPACYJNEGO

W monografii z 1961 r. autor dosyć gruntownie przedstawił organizacyjną i personalną strukturę niemieckiej władzy okupacyjnej. Jego szczególną uwagę przykuwa pozycja namiestników (*Reichsstatthalter*) i gauleiterów. Broszat wskazuje, że uzyskali oni znaczący wpływ na politykę przesiedleńczą, rasową i kościelną. Arthur Greiser, Erich Koch, Albert Forster, Adolf Wagner (później Fritz Bracht) uosabiali unię personalną urzędów administracyjnych i partyjnych. Łączenie tych urzędów, w części zrealizowane w Austrii i tzw. Kraju Sudeckim, zostało konsekwentnie wprowadzone w życie na ziemiach anektowanych. Broszat nie zauważa jednak,

przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej, Poznań 1959; R. Staniewicz, *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3 IX 1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, z. 4, s. 361–406.

⁵⁴ Zgodnie z ustaleniami Instytutu Pamięi Narodowej w trakcie zajęć w Bydgoszczy zginęło 365 osób (33 nie zidentyfikowano, 263 były zameldowane w mieście, a pozostałe – poza nim). Wśród zastrzelonych było 254 ewangelików i 86 wiernych wyznania katolickiego. Uwzględniając stosunki wyznaniowe sprzed wojny, można przyjąć, że większość zabitych ewangelików stanowili Niemcy, a katolików – Polacy (dostępne dokumenty nie pozwalają na dokładne określenie przyczyn śmierci wszystkich ofiar). Do dziś część autorów niemieckich opisuje wydarzenie tzw. krwawej niedzieli bydgoskiej (*Bromberger Blutsonntag*) z 3–4 września jako masakrę Niemców dokonaną przez polskich żołnierzy. Zob. *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008; T. Chinciński, *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy, część 2 (sierpień–wrzesień 1939 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 1, s. 165–197; G. Schubert, „Bydgoska krwawa niedziela”. *Śmierć legendy*, tłum. I. Jakubowicz, Bydgoszcz 2003, s. 161–176; J. Runzheimer, *Bromberger Blutsonntag* [w:] *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*, Hrsg. W. Benz, München 1992, s. 47–49; T. Esman, W. Jastrzębski, *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967; W. Jastrzębski, *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022; M. Krzoska, *Bromberger Blutsonntag. Unklare Fakten, klare Interpretationen* [w:] *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte, t. 2: Geteilt/Gemeinsam*, Hrsg. H.H. Hahn, R. Traba, Paderborn 2014, s. 351–363; H.E. Volkmann, *Der Bromberger Blutsonntag – oder von der Gegenwartigkeit der Geschichte* [w:] *Nationales Gedächtnis in Deutschland und Polen*, Hrsg. B. Rill, München 2011, s. 61–70.

⁵⁵ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 48 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 66); M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 159. Tymczasem Tomasz Chinciński i Paweł Kosiński sugerują, że polecenie to wydał minister propagandy Joseph Goebbels. Zob. T. Chinciński, P. Kosiński, *Koniec mitu „bydgoskiej krwawej niedzieli”*, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej” 2003, nr 1, s. 26.

że zasadę tę wprowadzono też w GG, a jedyny wyjątek w tym względzie stanowił dystrykt lubelski, gdzie urząd gubernatora sprawował Ernst Zörner. Funkcję kierownika NSDAP pełnił tam dowódca SS i policji (*SS- und Polizeiführer*) Odilo Globocnik⁵⁶. Wątpliwe są wywody Broszata, kiedy tu i ówdzie pisze o „solidnej, niemieckiej administracji”. Dokonuje tym samym jednostronnej afirmacji „dobrego niemieckiego urzędnika” lub niektórych „uczciwych sędziów i prokuratorów”, których protesty przeciw okupacyjnemu bezprawiu dosyć skrupulatnie pozbiał⁵⁷. Na plan pierwszy wysuwa się tu zwłaszcza przytoczona *in extenso* przez Broszata notatka ówczesnego szefa prokuratury (*Staatsanwaltschaft*) w rejencji ciechanowskiej Franza Schlesigera z 27 maja 1940 r., który uskarżał się na samowolę tamtejszej policji i władz cywilnych w przeprowadzaniu egzekucji bez postępowania sądowego. Sytuację tę, zdaniem Broszata, zmieniło dopiero formalne wprowadzenie niemieckiego prawa karnego dokonane rozporządzeniem z 6 czerwca 1940 r.⁵⁸

Autor stara się udowodnić, że przyczyniło się to do pewnej „normalizacji” stosunków⁵⁹. Jest to jednak pogląd mylny. Gdy prokuratura i niemieckie sądy specjalne zaczęły działać, obok nich czynne w dalszym ciągu były sądy policyjne (*Polizeistandgerichte*). Gestapo często umieszczało w obozach koncentracyjnych osoby uniewinnione przez sąd, natomiast sprawy, w których Tajna Policja Państwowa uważała się za kompetentną, do sądu w ogóle nie docierały⁶⁰.

Broszat stawia z grubsza następującą tezę: gdyby nie polityka kadrowa NSDAP, wtrącanie się doktrynerów z Kancelarii Partii (Parteikanzlei), a także namiestników Rzeszy (szczególnie Forstera i Greisera), gdyby ministrowie rządu w Berlinie mogli prowadzić swą fachową politykę, okupacja byłaby dla Polaków łatwiejsza do zniesienia. Tymczasem okres ten dowiódł bezspornie, że proces nazyfikacji warstwy urzędniczej postępował dynamicznie. Towarzyszyła mu do tego moralna i kompetencyjna degrengolada

Broszat stawia z grubsza następującą tezę: gdyby nie polityka kadrowa NSDAP, wtrącanie się doktrynerów z Kancelarii Partii (Parteikanzlei), a także namiestników Rzeszy (szczególnie Forstera i Greisera), gdyby ministrowie rządu w Berlinie mogli prowadzić swą fachową politykę, okupacja byłaby dla Polaków łatwiejsza do zniesienia.

⁵⁶ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 458–459.

⁵⁷ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 49–80, 137–157 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 69–116, 201–232).

⁵⁸ Reichsgesetzblatt, styczeń 1940 r., s. 844 – *Verordnung über die Einführung des deutschen Strafrechts in den eingegliederten Ostgebieten*.

⁵⁹ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 138–140 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 202–206). W tym samym duchu zob. D. Majer, „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy: przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989, s. 268. Zob. M. Becker, *Deutsche Annexionssjustiz im Regierungsbezirk Zichenau* [w:] *Ostpreußens Kriegsbeute. Der Regierungsbezirk Zichenau 1939–1945*, Hrsg. Ch. Henschel, Osnabrück 2021 s. 96–97; Ch. Tilitzki, *Alltag in Ostpreussen 1940–1945. Die geheimen Lageberichte der Königsberger Justiz*, Rautenberg 1991, s. 46, 114.

⁶⁰ Zob. AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 5.

biurokracji⁶¹. Niemniej trzeba podkreślić, że choć autor chętnie przeciwstawia polityce nazistów postawy „dobrych Niemców⁶²”, nie chce przez to wybielać okresu okupacji. Jego potępienie narodowego socjalizmu jest jednoznaczne i pełne; łączy się ono do tego z poglądem, że niemieckie zbrodnie w Polsce nie mają sobie równych i nie mogą być porównywane np. z losem ludności niemieckiej po wojnie. Żaden z historyków niemieckich nie zajął wtedy tak jednoznacznego stanowiska w tej sprawie⁶³. Broszat nie zaprzecza też ogólnemu obrazowi postępującej degeneracji kadr reżimu okupacyjnego⁶⁴.

Na całości okupowanych terenów polskich, analogicznie jak w starej Rzeszy, istniała unia SS i policji. W ocenie Broszata na rzecz policyjnego imperium SS następowało przekazywanie z czasem całych dziedzin postępowania karnego⁶⁵. W tej kwestii badacz prowadzi ciekawą analizę sposobu podejmowania decyzji na szczeblu centralnym towarzyszący wydaniu „Rozporządzenia w sprawie systemu wymiaru sprawiedliwości wobec Polaków i Żydów na zajętych terytoriach” (*Polenstrafrechtsverordnung*) z 4 grudnia 1941 r. Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich z poparciem Martina Bormanna starali się uzyskać wówczas dla aparatu bezpieczeństwa nie tylko prawo ścigania, lecz również wyrokowania. Swoją sprzeciw zgłosiło Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy w osobach sekretarzy stanu Rolanda Freislera (przewodniczącego Trybunału Ludowego w latach 1942–1945) i Franza Schlegelbergera, późniejszego szefa tego resortu. Nie występowali oni jednak w obronie zachowania proporcji winy i kary, praworządności czy aksjomatycznie rozumianej sprawiedliwości. Sprzeciwiali się przede wszystkim tworzeniu precedensu oddania kompetencji w zakresie ścigania, dochodzenia i wyrokowania w ręce SS i policji – choćby chodziło tylko o Polaków⁶⁶. Po początkowych wahaniach resort sprawiedliwości z dniem 1 stycznia 1943 r. wyraził zgodę na oddanie

⁶¹ Zob. b.a., *Od redakcji...*, s. IV–VI.

⁶² Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 42–43 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 57–59).

⁶³ H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 158.

⁶⁴ Warto w tym miejscu dodać, że Broszat dosyć łagodnie obchodzi się z niektórymi innymi gubernatorami dystryktów w GG, zwłaszcza z SS-Gruppenführerem dr. Ottonem Gustavem von Wächterem (dystrykt krakowski i lwowski), SS-Brigadeführerem dr. Kurtem Ludwigiem Burgsdorffem (dystrykt krakowski) oraz mjr. Ernstem Kundtem (dystrykt radomski). Według niego mieli oni wykazać się „o wiele lepszą, czystą administracją”. Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 52, 73 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 74, 106). Jest to o tyle zastanawiające, że funkcjonariusze ci aktywnie kształtowali politykę terroru wobec miejscowych Polaków i Żydów. Zob. M. Roth, *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2007, s. 57–58; B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 2011, s. 384, 388–389, 399–400; M. Ogórek, *Lista Wächtera. Generał SS, który ograbił Kraków. Gdzie zniknęły polskie dzieła sztuki?*, Warszawa 2017.

⁶⁵ Zob. C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 459.

⁶⁶ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 148–149 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 215–219).

ścigania i karania „obcych narodowo” w ręce Himmlera. Niespodziewanie obiekcje zgłosili Greiser i Bracht. Ich zastrzeżenia wpływały głównie z obaw przed narastaniem władzy policji. W ten sposób formalnie sprawa upadła. W praktyce jednak, w sposób pozaprawny, na ziemiach anektowanych częściowo, a w GG w całej rozciągłości, Himmler wprowadził tę zasadę w życie. I to jest, w opinii Broszaty, dla całej niemieckiej polityki w Polsce niezwykle charakterystyczne, a mianowicie postępująca systematycznie „esesyzjacja” reżimu okupacyjnego⁶⁷.

Autor stawia tezę, że ów fenomen powiększania hegemonii aparatu SS i policji w okupowanej Polsce przebiegał wielopłaszczyznowo i stanowił wypadkową zwiększania kompetencji organów bezpieczeństwa w starej Rzeszy. Zdobycie Polski i wynikające z tego faktu problemy okupacyjne stały się bodźcem do rozwoju ambicji dowódców SS. Broszat wskazuje, że istotną rolę w tej materii odgrywało objęcie przez Himmlera urzędu komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*)⁶⁸. Himmler wraz ze swoimi wyższymi dowódcami SS i Policji (*Höherer SS- und Polizeiführer*) uważali, że niemal wszystkie dziedziny administracji okupacyjnej podlegają ich kompetencjom⁶⁹. W ten sposób SS przejęło całość terroru i germanizacji, w ślad za tym wysiedlanie Polaków i osiedlanie Niemców etnicznych. Imperium SS stopniowo też przywłaszczało sobie uprawnienia zarówno resortów centralnych w Berlinie, jak i lokalnych decydentów politycznych w okupowanej Polsce.

W tym kontekście niestety zbyt powierzchownie omawia Broszat ważki problem stosunku terenowych zwierzchników administracyjnych, tj. namiestników Rzeszy i gauleiterów do policji i SS. Swego czasu był to problem istotny, gdyż w powojennych procesach niemieckich zbrodniarzy z cywilnego kierownictwa aparatu okupacyjnego przed Najwyższym Trybunałem Narodowym czy innymi sądami w Polsce sprawiał niemałe trudności organom sprawiedliwości. W postępowaniach karnych Greiser, Forster czy Koch konsekwentnie bowiem twierdzili, że na działalność policji nie mieli żadnego wpływu. Z dostępnej dziś, ale i wówczas wiedzy historycznej wiemy, że tak oczywiście nie było. Najwięcej miejsca poświęcił temu zagadnieniu Najwyższy Trybunał Narodowy w Gdańsku w wyroku w sprawie Alberta Forstera z końca kwietnia 1948 r., podając wiele przykładów osobistej ingerencji namiestnika Rzeszy w zakresie eksterminacji ludności polskiej⁷⁰.

⁶⁷ Zob. b.a., *Od redakcji...*, s. VII–VIII.

⁶⁸ Podobnie: I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2014, s. 167 i n.

⁶⁹ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 62–63 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 89–92); *idem*, 200 lat..., s. 329–330; b.a., *Od redakcji...*, s. VIII; W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 34.

⁷⁰ Zob. Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej – Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 196/238, t. 1–2, Sentencja wyroku NTN sygn. 6/47, z dnia 29 kwietnia 1948 r. w sprawie karnej przeciwko Albertowi Forsterowi, rozpatrywanej na posiedzeniu

W rozważaniach Broszata na temat tworzenia się struktur administracji oraz wykuwania się koncepcji z zakresu polityki narodowościowej, w jego dokumentacyjnych, obfitych przypisach, śledzimy politykę nazistowską z perspektywy funkcjonalistycznej, można rzec: *in statu nascendi*. I chyba ten model interpretacji jest najbardziej interesujący, a zarazem charakterystyczny dla dorobku autora w zakresie okupacji niemieckiej w Polsce. Widzimy wszak kolejne koncepcje „przełknięcia” przez Niemcy zdobyczy terytorialnych z 1939 r., w tym rozmaite stanowiska większych i pomniejszych paladynów NSDAP. W bezpośrednim zbliżeniu możemy zaobserwować rozważania i mechanizm działania poszczególnych dygnitarzy, ich stosunek do zagadnień prawnych, narodowych, gospodarczych i policyjnych. Widzimy chociażby kolejne motywy tworzenia GG. Wśród różnych mniej lub bardziej realnych projektów zwycięża niekwestionowana wola Führera, a właściwie przypadkowo rzucona wypowiedź dyktatora, że GG ma pełnić funkcje „wypożyczalni robotników” dla gospodarki niemieckiej. I ta dyrektywa jest następnie realizowana jako polityka okupacyjna. Bogactwo materiału w wywodach Broszata jest doprawdy wielkie i choć niektóre problemy zostały już przed wydaniem jego prac czy w latach późniejszych naświetlone przez polskich badaczy, to jednak sposób stawiania tez przez autora ma niewątpliwie szczególną wartość⁷¹. Interesujące w tym względzie jest ukazanie reżimu okupacyjnego „od podszewki” (*Inside-Aspekt*), czyli gry kompetencji, wpływów, oporów, słowem: personalnych problemów sprawowania władzy. Polikratyczna architektura ustrojowa państwa hitlerowskiego, likwidacja konstytucyjnych kompetencji poszczególnych organów władzy, „jedność partii i państwa” i całkowite oparcie się na „woli Führera” pozwalały kierownikom poszczególnych ministerstw czy instytucji partyjno-państwowych czuć się na swym urzędzie swego rodzaju wicekrólami, gorliwie walczącymi o rozszerzenie zakresu swojej władzy⁷². Paradygmat „wojny resortów” rzuca się tak wyraźnie w oczy, że istnieje silna pokusa traktowania go jako swego rodzaju probierza tłumaczącego istotę III Rzeszy, podczas gdy stanowi on jeden tylko aspekt dotyczący ustroju reżimu okupacyjnego. Wydaje się, że Broszat w znacznej części uległ wspomnianej pokusie, kosztem innych tematów, chyba ważniejszych. Tarcia kompetencyjne nie były niczym więcej, jak tylko instytucjonalnym wyrazem personalno-ambicjonalnej walki paladynów reżimu o rozszerzenie

w Gdańsku w dniach od 5 do 27 kwietnia 1948 r.; AIZ, Dok.V-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 4; D. Schenk, *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, Gdańsk 2002, s. 209 i n.

⁷¹ B.a., *Od redakcji...*, s. VI–VII.

⁷² M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 161. Zob. szerzej I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London 1993, s. 59 i n.; K. Hildebrand, *Monokratie oder Polykratien? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich* [w:] *Der Führerstaat, Mythos und Realität*, Hrsg. G. Hirschfeld, L. Kettenacker, Stuttgart 1981, s. 73 i n.

zakresu władzy. Założenia polityczne pozostawały natomiast bez zmiany, co autor nie zawsze zdaje się dostrzegać⁷³.

„TRANSFER LUDNOŚCIOWY” Z POLSKICH TERENÓW ANEKTOWANYCH DO RZESZY

Zagadnienie przesiedleń „obcych narodowo” ograniczył Broszat głównie do omówienia pozbawionego wszelkich hamulców „transferu ludnościowego” Polaków, jak nazbyt neutralnie to ujął⁷⁴. Nie uwzględni natomiast w większym zakresie osadnictwa niemieckiego, czyli akcji „Powrotu do Rzeszy”. Na kanwie tej operacji trafnie wskazuje jednak, że

„Himmler i Hitler, zgodnie z ideologiczno-biologicznym upraszczaniem zagadnień narodowościowych, starali się utorować drogę umocnieniu niemczyzny po prostu przez przymusową, policyjną, masową deportację. Walka narodowościowa przerodziła się w tym wypadku poniekąd w zagadnienie techniki transportowej⁷⁵.

W innym miejscu autor dokonuje fałszywego historycznie zrównania metod deportacji „narodowo obcych” z kolonizacją Niemców etnicznych, które „cechowało się taką samą bezwzględnością”⁷⁶.

W bilansie wysiedleń Broszat nie poświęca żadnego miejsca korelacji zbrodni, znanej dobrze z nowszej historiografii, skutkującej tym, że ludność żydowska była prześladowana, wypędzana i eksterminowana, m.in. dlatego, że stanowiła przeszkodę dla realizacji planów kolonizacji terenów wcielonych⁷⁷. Jego uwadze uszła również kluczowa rola okupowanych ziem polskich w systemie obozów zagłady, którą zresztą znał jako jeden z ekspertów podczas procesu oświęcimskiego⁷⁸.

Dosyć rażące jest przy tym przecenianie przez Broszata zjawiska marginesowego, a mianowicie wysiedlenia osób pochodzenia niemieckiego głównie z Pomorza w celu przejęcia ich gospodarstw, mieszkań lub majątków⁷⁹. Niemniej w szerszym aspekcie wywody autora potwierdzają ustalenia historyków polskich, że w pierwszej kolejności ofiarą „transferu” padali właściciele lepszych obiektów gospodarczych, nieruchomości

⁷³ Zob. M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 162.

⁷⁴ W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 35.

⁷⁵ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 85 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 125).

⁷⁶ Zob. M. Broszat, *200 lat...*, s. 332–333.

⁷⁷ Zob. m.in. Ch. Browning, *Die Entfesselung der „Endlösung”. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*, Berlin 2003, s. 65 i n.; G. Aly, *„Endlösung”. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1999, s. 59 i n.; W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 36.

⁷⁸ Zob. AIZ, DokV-254, K.M. Pospieszalski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 2.

⁷⁹ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 88–90 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 130–132); C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 460.

czy gabinetów lekarskich, pomimo dyrektyw Himmlera, by wysiedlać przede wszystkim Polaków „politycznie niebezpiecznych”. Broszat trafnie dostrzega przy tym pewną różnicę między wysiedleniami na Pomorzu i w Wielkopolsce. Na Pomorzu miały one charakter chaotyczny, w Wielkopolsce i w Łódzkiem zaś przeprowadzano je w sposób bardziej metodyczny. W 1940 r. w niektórych miejscowościach województwa łódzkiego zdarzać się miały jednak sytuacje, że odsetek Polaków uchwyconych do „ewakuacji” wynosił jedynie ok. 40%⁸⁰. Autor błędnie traktuje tę liczbę jako reprezentatywną dla akcji wysiedleńczej, nie przeprowadziwszy gruntownej analizy jej wyników według rejonów i okresów. Przykładowo we wrześniu 1940 r. niemieckie władze bezpieczeństwa poszukiwały ok. 20 tys. Polaków, którzy zdolali uniknąć wysiedlenia z Warthegau. Jeżeli przyjąć, że wysiedlenia do GG osiągnęły wówczas 250 tys. osób, to odsetek „uchylających się” nie liczył nawet 10%⁸¹.

Broszat słusznie wskazuje, że po okresie deportacji do GG, zakończonym niedługo przed agresją III Rzeszy na ZSRS, rozpoczęła się faza wysiedleń Polaków, polegająca na odebraniu im ich mienia, ale z pozostawieniem ich na ziemiach anektowanych. Autor określa je terminami *Verdrängung* (wyparcie) i *Dislozierung* (dyslokacja)⁸². Ten pierwszy wywodzi się z terminologii władz SS, drugi zaś daje wyraz zaskakująco łagodnej kwalifikacji polityki okupanta. Dyslokacja była wszak połączona z usunięciem siłą Polaków z uprzednio skonfiskowanego mienia, a niekiedy z deportacją do obozu lub specjalnie utworzonych rezerwatów dla tzw. obcoplemiennych. Dla Broszata wywóz Polaków na roboty do Rzeszy do pewnego stopnia również może być traktowany jako element przesiedleń ludności⁸³. Nie docenia jednak rozmiarów tego zjawiska na terenach inkorporowanych. Sugeruje, że wysłanych stamtąd do Rzeszy Polaków było maksymalnie 150 tys.⁸⁴ Tymczasem według nowszych szacunków ogółem w trakcie wojny wysłano w tym celu do Niemiec 450 tys. osób z samego tylko Wartheland⁸⁵. Nie uwzględnia ponadto praktyk stosowanych przez władze okupacyjne w realizacji przymusowych metod rekrutacji, które nawet dowódcom SS i policji w Krakowie przypominały w 1940 r. polowanie na niewolników⁸⁶. Broszat nie podnosi jeszcze jednego aspektu wywozu

⁸⁰ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 97 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 143).

⁸¹ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 460. Por. M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 82 i n.

⁸² M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 101–102 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 158).

⁸³ Zob. K. Wyka, *Życie na niby. Szkice z lat 1939–1945*, Warszawa 1957, s. 117.

⁸⁴ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 107–108 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 143).

⁸⁵ Zob. K. Linne, *Volkstumspolitik und Arbeiterrekrutierung im Reichsgau Wartheland* [w:] *Arbeitskräfte als Kriegsbeute: der Fall Ost- und Südosteuropa, 1939–1945*, Hrsg. K. Linne, F. Dierl, Berlin 2011, s. 130 i n.; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 649.

⁸⁶ Zob. A. Czocher, *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011, s. 62–63.

Polaków na roboty do Rzeszy, a mianowicie demograficznego. W konsekwencji rozbitcia rodzin miał następować bowiem znaczący spadek rozrodczości Polaków⁸⁷.

Z wywodów Broszaty wyłania się obraz traktowania okupowanej Polski jako pola doświadczalnego nazistowskiej inżynierii ludnościowej, które to ujęcie znalazło potwierdzenie w późniejszych studiach na temat polityki niemieckiej w okupowanej Polsce⁸⁸. Łatwość w szafowaniu milionowymi masami narodu polskiego stanowiła etap na drodze ku opracowaniu Generalnego Planu Wschodniego (Generaplan Ost). Tematu tego Broszat nie rozwija jednak w swoich pracach⁸⁹.

POLITYKA GERMANIZACJI NA WCIELONYCH ZIEMIACH WSCHODNICH

Rozpatrując układ stosunków narodowościowych na wcielonych ziemiach wschodnich, Broszat koncentruje się na kwestii Niemieckiej Listy Narodowej (Deutsche Volksliste, DVL). W tym względzie akcentuje odmiennność uregulowania sprawy obywatelstwa w tzw. Kraju Sudeckim, gdzie zastosowano kryterium subiektywne, oraz w okupowanej Polsce, gdzie posługiwano się z reguły probierzem pochodzenia. To kryterium „inventaryzacji rasowej”, co interesujące, znalazło również zastosowanie w Lotaryngii, Słowenii oraz Protektoracie Czech i Moraw, o czym Broszat już nie wspomina⁹⁰. Trafnie wywodzi, że nie doszło do odgórnej koordynacji polityki zniemczania pomimo stosowania formalnie jednolitego modelu „poznawskiego” (4 grupy DVL). Na Pomorzu i Śląsku tamtejsi zarządcy odrzucali żądania Himmlera badań rasowych jako niezbędnego warunku przyznania niemieckiej narodowości, co powodowało nieustanne konflikty kompetencyjne⁹¹. Niemniej przy opisywaniu sprawy germanizacji i rabunku dzieci polskich razi to, że autor sprowadza ten proceder do kilkuset osób. Już wtenczas bowiem szacowano jego zasięg na ok. 200 tys., co znalazło też potwierdzenie w późniejszych eksploracjach⁹².

⁸⁷ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 461.

⁸⁸ Zob. m.in. M. Roth, *Nationalsozialistische Umsiedlungspolitik im besetzten Polen – Ziele, beteiligte Institutionen, Methoden und Ergebnisse* [w:] *Umgesiedelt – Vertrieben: Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*, Hrsg. E. Neander, A. Sakson, Marburg 2010, s. 9–20; M.G. Esch, *Bevölkerungsverschiebungen und Bevölkerungspolitik 1939–1950* [w:] *Deutsch-polnische Beziehungen. Eine Einführung*, Hrsg. W. Borodziej, K. Ziemer, Osnabrück 2000, s. 189–198; M. Alberti, „Exerzierplatz des Nationalsozialismus” *Der Reichsgau Wartheland 1939–1941* [w:] *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941*, Hrsg. K.M. Mallmann, B. Musiał, Darmstadt 2004, s. 116–117; G. Aly, „Endlösung...”, s. 59 i n.

⁸⁹ Zob. C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 462.

⁹⁰ Zob. I. Heinemann, *Rasa...*, s. 113–163, 255–284.

⁹¹ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 136 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 199–200).

⁹² Zob. R.Z. Hrabar, *Hitlerowski rabunek dzieci polskich. Uprawdanie i germanizowanie dzieci polskich w latach 1939–1945*, Katowice 1960; I. Hopfer, *Geraubte Identität. Die gewaltsame*

Co więcej, nakreślony przez Broszata obraz polityki germanizacyjnej zawiera uogólnienie dalekie od ścisłości czy nawet prawdy historycznej. Według autora w latach zwycięstw niemieckich (1939–1941) w grupie 3. Niemieckiej Listy Narodowej część Polaków znalazła się dobrowolnie, większości jednak zostało to narzucone. Polacy nie mieli przeciw temu zbyt protestować, chcąc skorzystać z rozmaitych udogodnień wynikających z sytuacji prawnej pół-Niemców⁹³. Ocena Broszata w tym względzie jest nader powierzchowna. Odmienne bowiem kształtowała się sytuacja na Pomorzu, inaczej natomiast na Górnym Śląsku, gdzie – co trzeba przyznać – występowało pewne załamanie nastrojów polskości. Niemniej wyniki policyjnej rejestracji, tzw. placówki (*Einwohnererfassung*), z końca 1939 r. stanowiły wypadkową wielu wzajemnie się warunkujących czynników: niemieckiego terroru, przeświadczenia, że wojna nie potrwa zbyt długo, woli przetrwania na miejscu, wreszcie sugestii katowickiego bp. Stanisława Adamskiego, by podawać w *Einwohnererfassung* narodowość niemiecką, co Broszat zresztą odnotowuje⁹⁴. Niemalą rolę odegrała też atmosfera, którą stwarzali policjanci, często pochodzenia austriackiego, zapewniający, że w ten sposób uda się uchronić miejscową ludność polską od represji Gestapo czy wysiedlenia. Źródła niemieckie wspominają wprawdzie nierzadko o oportunizmie, jednak sprowadzanie tej kwestii głównie do tego motywu jest nadmierną symplikacją⁹⁵.

Jeszcze inaczej problem „rasowej transformacji” (*völkische Umgestaltung*) kształtował się w Kraju Warty, gdzie obowiązywały najbardziej rygorystyczne kryteria wpisywania na DVL, oparte na pochodzeniu, a co za tym idzie – przywołany przez Broszata oportunizm części Polaków nie miał tam większego znaczenia⁹⁶. W „minipaństwie Greisera” bardziej liczyły się względy ideologiczne, a mianowicie chęć stworzenia „czystej rasowo społeczności osadników”⁹⁷. Niemniej, jak słusznie zauważa autor, w Warthe-gau wyraźnie uwidoczniło się *iunctim* między polityką narodowościową i „politycznym totalitaryzmem”. Bezwzględny terror wobec żywiołu polskiego pociągał za sobą ogólne przyspieszenie przemian ustrojowych w kierunku państwa policyjnego pod egidą SS. To, co się działo w Kraju Warty, stanowić miało przedsmak tego, co prawdopodobnie działoby się

„Eindeutschung” von polnischen Kindern in der NS-Zeit, Wien 2010; C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 459–460.

⁹³ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 135 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 198).

⁹⁴ *Ibidem*, s. 163 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 241).

⁹⁵ Zob. C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 460; H.Ch. Harten, *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945*, Frankfurt am Main–New York 1996, s. 99 i n.; H.J. Bömelburg, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945* [w:] *Die polnische Heimatarmee – Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Hrsg. B. Chiari, München 2003, s. 78–79.

⁹⁶ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 460. Zob. M. Broszat, *200 lat...*, s. 334–335.

⁹⁷ Zob. I. Heinemann, *Rasa...*, s. 221 i n.

w całych Niemczech, gdyby III Rzesza wygrała wojnę⁹⁸. Warto odnotować, że podobne opinie na temat Warthelandu jako „eksperymentalnego poligonu narodowego socjalizmu” wyrażane są często w nowszych badaniach traktujących o okupacji niemieckiej w Polsce⁹⁹.

POZYCJA HANSA FRANKA I JEGO POLITYKA ETNICZNA W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE

Broszat dowodzi, że konflikty Himmlera z Hansem Frankiem na kanwie realizacji polityki narodowościowej miały charakter pogłębiony i radykalny. Oddziały SS czuły się w GG w pełni kompetentne do wszystkiego. Często o wielkich akcjach policyjnych prowadzących do aresztowania tysięcy ludzi miał się Frank dowiadywać dopiero *post factum*¹⁰⁰. W tym kontekście Broszat zestawia politykę okupacyjną prowadzoną w Kraju Warty, określając ją lapidarnie jako „dyktaturę porządku”, z „anarchią” panującą pod rządami Franka. Ten ostatni, zdaniem badacza, w swoim „rezerwacie” chciał do pewnego stopnia stworzyć też bardziej znośne warunki życia dla Polaków¹⁰¹.

Ukazując niekonsekwencję, chybliwość i wielkopańskie gesty Franka jako władcy GG, Broszat przywołuje równocześnie „okoliczności łagodzące”. Historyk dostrzega, że u samego Franka dokonała się swego rodzaju ewolucja będąca skutkiem „bezsensownie prowokacyjnych i niszczycielskich zasad cechujących politykę dowódców SS i policji wobec Polaków”. Początkowo Frank był całkowicie gotów do „przeprowadzania zasadniczej linii polityki wobec Polaków zgodnie z życzeniami Hitlera”. Miał jednak, w ocenie Broszaty, stosunkowo szybko poznać „nierealność i bezmyślność” ciągłej polityki policyjnej represji, obciążającego „transferu ludnościowego” oraz ekonomicznego drenażu siły roboczej. Doprowadziło go to do ostrego konfliktu kompetencyjnego z ambitnym wyższym dowódcą SS i Policji w GG Friedrichem Wilhelmem Krügerem. Nawiasem mówiąc, autor ciekawie analizuje dynamikę owego sporu, posiłkując się paradygmatem funkcjonalistycznym, który w 1961 r. nie był jeszcze uznany powszechnie za przydatne narzędzie opisu rzeczywistości ustrojowo-politycznej III Rzeszy¹⁰². Trudno nie oprzeć się wrażeniu, że Frank postrzegany jest przez Broszata jako uosobienie umiaru i rozsądku, jako zniewolony od początku przez

⁹⁸ Zob. M. Broszat, *200 lat...*, s. 338–339.

⁹⁹ Zob. m.in. W. Röhr, „Reichsgau Wartheland” 1939–1945. *Vom „Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus” zum „Mustergau”*, „Bulletin für Faschismus und Weltkriegsforschung” 2002, Bd. 18, s. 29–54; M. Alberti, „Exerzierplatz...”, s. 111–126.

¹⁰⁰ B.a., *Od redakcji...*, s. VIII.

¹⁰¹ Zob. W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 34; C. Madańczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 458.

¹⁰² Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 80–84, 181–182 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 116–122, 265–266).

SS i policję. Tymczasem, jak wiadomo, pozycja Franka słabnie dopiero od 1942 r. Do tego czasu w swoim udzielnym księstwie inicjował oraz nadzorował eksterminację tysięcy Żydów i Polaków¹⁰³. Niewątpliwie generalny gubernator liczył się bardziej z pewnymi względami gospodarczymi, które dla III Rzeszy stwarzała wojna. Wydaje się jednak, że Broszat przecenia znaczenie woluntarystycznych bodźców w polityce Franka. Już w pierwszych rozmowach z Hitlerem omawiał on poszczególne poczynania, które przesądzały o przyszłej linii politycznej wobec GG, np. wywiezienie skarbów sztuki i likwidację polskiej inteligencji. Ukrywał się za tym „proces regermanizacji”, który Frank określał jako oczyszczenie tego terenu od „niepotrzebnego obcoplemiennego elementu”¹⁰⁴. W tym duchu inspirował też degradację Warszawy do roli miasta prowincjonalnego, zalecał zburzenie Zamku Królewskiego, o czym Broszat zupełnie nie wspomina. Frank akceptował też decyzję o krwawym odwecie w Józefowie (14 kwietnia 1940 r.), wspierał Nadzwyczajną Akcję Pacyfikacyjną (Außerordentliche Befriedungsaktion). W jego buńczucznych przemówieniach pełno było uprzedzeń rasowych wobec „słowiańskich podludzi”¹⁰⁵.

Teza Broszata, że zarząd GG starał się łagodzić politykę SS i policji, nie ma dostatecznych argumentów. Spory kompetencyjne, przytoczony list Franka do Fritza Sauckla z 21 listopada 1943 r. w kwestii traktowania polskich robotników w starej Rzeszy czy sprawa dr. Wilhelma Hageny, kierownika służby zdrowia w Warszawie, nie stanowią uzasadnienia dla takiego sądu¹⁰⁶. Skromnych natomiast dotacji rządu GG dla Rady Głównej Opiekuńczej nie można w żaden sposób porównywać do systematycznego ograbiania narodu polskiego. Broszatowi umyka też szerszy kontekst polityki gospodarczej prowadzonej w tym rejonie. Wnikliwa ocena roli jego zarządu w stosunku do SS i policji jest niemożliwa bez zbadania poszczególnych dziedzin administracji GG, w tym wydziałów prowadzących bieżącą eksploatację potencjału gospodarczego tych ziem¹⁰⁷. Wolno

¹⁰³ Zob. np. D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009, s. 173 i n.

¹⁰⁴ Zob. J.C. Fest, *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1970, s. 355; Ch. Kleßmann, *Der Generalgouverneur Hans Frank*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1971, H. 3, s. 257.

¹⁰⁵ Zob. C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 463–464.

¹⁰⁶ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 111–117, 181 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 163–171, 264–265).

¹⁰⁷ W tym kontekście uwadze autora uszła też germanizacja ziemi oraz rola monopolistycznego kapitału niemieckiego w tym procesie. W kręgu jego zainteresowań nie znalazła się również działalność Głównego Urzędu Powierniczego Wschód (Haupttreuhandstelle Ost) i jego lokalnych filii. W okupowanej Polsce nie było bowiem typowe, jak w innych krajach okupowanych na zachodzie czy południu Europy, posługiwanie się przez reżim środkami presji ekonomicznej, lecz operowanie brutalnie metodami akumulacji pierwotnej (konfiskaty, zajęcia, „aryzacja” mienia żydowskiego, w GG przejęcie całego hurtu, przemysłu kluczowego, różnorodne formy eksploatacji, grabieży itp.). Zob. B. Rosenkötter, *Treuhandpolitik. Die „Haupttreuhandstelle Ost” und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003, s. 81 i n.; C. Madajczyk,

sądzić, że ocenę moralną roli władz okupacyjnych przedstawioną przez Broszata należałoby zastąpić raczej wyjaśnieniem pewnej odmienności dążeń poszczególnych ich segmentów. Administracja cywilna zabiegała głównie o realizację celów doraźnych, uwzględniających nade wszystko potrzeby wojenne; agendy SS i policji z kolei dążyły coraz bardziej zdecydowanie do transformacji rasowej tych terenów¹⁰⁸.

POLITYKA KOŚCIELNA NA ZIEMIACH POLSKICH WCIELONYCH DO RZESZY

Stosunkowo ważnym komponentem narracji Broszata jest również polityka kościelna okupanta niemieckiego na ziemiach wcielonych do Rzeszy. Autor stawia tezę, że najistotniejszą przesłanką prześladowań polskich duchownych były kwestie światopoglądowe, czyli walka narodowego socjalizmu z religią, natomiast przesłanki natury narodowej (*Volkstumkampf*) stawia dopiero na drugim miejscu¹⁰⁹. Tymczasem pod kątem strategii „walki narodowościowej” polscy księża katoliccy nie stanowili wyodrębnionej grupy poddanej szczególnemu prześladowaniu i eksterminacji, choć niewątpliwie względy ideologiczne odgrywały swoją rolę. W analogicznym stopniu terrorem okupacyjnym objęci byli nauczyciele, pracownicy nauki, prawnicy, lekarze, a więc – podobnie jak księża – przedstawiciele inteligencji¹¹⁰.

POWSTANIE WARSZAWSKIE I ZNACZENIE KLĘSKI NIEMIEC NA WSCHODZIE W 1945 R.

Jednym z poważniejszych zarzutów wobec badań Broszata nad okupacją niemiecką w Polsce jest brak przedstawienia jakiegokolwiek bilansu tejże. Chodzi tu nade wszystko o próbę choćby ogólnego nakreślenia strat demograficznych, materialnych czy kulturowych Polski spowodowanych przez politykę Rzeszy w latach 1939–1945. Jest to tym bardziej zastanawiające, że już wówczas istniały odpowiednie wyliczenia w tej materii¹¹¹. Symptomatycznym wyrazem tej tendencji jest potraktowanie przez Broszata

Nazistowska polityka..., s. 462; J. Dingell, *Zur Tätigkeit der Haupttreuhandstelle Ost, Treuhandstelle Posen 1939 bis 1945*, Frankfurt am Main 2003, s. 116–134; B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.

¹⁰⁸ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka...*, s. 464.

¹⁰⁹ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 157–176 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 232–258); *idem*, 200 lat..., s. 338. Zob. też *idem*, *Verfolgung polnischer katholischer Geistlicher 1939–1945*, München 1959.

¹¹⁰ M. Wojciechowski, recenzja pracy: Martin Broszat..., s. 159.

¹¹¹ Zob. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.

niezwykle zdawkowo tematu Powstania Warszawskiego. Badacz wpisuje zryw w spory administracji cywilnej GG oraz aparatu SS i policji o kształt kursu polityki wobec Polaków. Traktuje wybuch powstania jako następstwo brutalnej „walki narodowościowej” i nasilenia masowych egzekucji przeprowadzanych w GG przez Niemców, poczynając od jesieni 1943 r., które ze zrozumiałych względów wywoływały nienawiść i opór Polaków¹¹². Nie widzi w ogóle międzynarodowego tła zrywu, w tym zwłaszcza rozgrywki między Józefem Stalinem, kierownictwem rządu RP na uchodźstwie i aliantami zachodnimi, która była przecież kluczowa dla podjęcia decyzji o jego rozpoczęciu przez kierownictwo Armii Krajowej¹¹³. Poza przytoczeniem liczby mieszkańców stolicy wywiezionych do obozów koncentracyjnych Broszat nie wspomina o polskich ofiarach śmiertelnych tego heroicznego zrywu (150–180 tys., z czego 90% to osoby cywilne), a także o Polakach wypędzonych z miasta (300 tys.) i deportowanych do pracy przymusowej (90 tys.)¹¹⁴. Nie występuje przy tym nawet wzmianka o niemalże całkowitym zniszczeniu Warszawy¹¹⁵. W refleksji o powstaniu dla Broszata najważniejsza pozostaje konstatacja o „prymitywnej przemocy” wynikającej z „fałszywych” założeń polityki okupanta wobec Polaków, „że można ujarzmić cały naród i jednocześnie wykorzystywać go jako chętną do pracy siłę roboczą”¹¹⁶.

Wolno sądzić, że pominięcie przez Broszata szerszego tła antedecencji, przebiegu i reperkusji powstania w Warszawie wynika z tego, że wiedza o tym niezwykle ważnym dla Polaków wydarzeniu była po 1949 r. w RFN niezmiernie znikoma. Nieliczne prasowe wzmianki na jego temat, które pojawiały się w latach pięćdziesiątych w Niemczech Zachodnich, były silnie naznaczone uwarunkowaniami zimnej wojny. Ich autorzy wykorzystywali tragiczne skutki zrywu jako narzędzie do walki z adwersarzem politycznym po drugiej stronie „żelaznej kurtyny”¹¹⁷. Brak bardziej pogłębionego namysłu Broszata nad powstaniem jest o tyle zastanawiający, że pod koniec lat pięćdziesiątych w RFN wybuchła afera „kata Woli” Heinza Reinefartha, co zaowocowało podjęciem wobec niego postępowania

¹¹² M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 191–192 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 280).

¹¹³ Zob. m.in. J. M. Ciechanowski, *Powstanie warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, Pułtusk-Warszawa 2009.

¹¹⁴ Zob. D. Brewing, *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, tłum. R. Dziergwa, Poznań 2019, s. 316; M. Getter, *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 8–9, s. 62–74.

¹¹⁵ Zob. W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 36.

¹¹⁶ M. Broszat, *200 lat...*, s. 353.

¹¹⁷ Zob. M. Barełkowski, Ch. Kleßmann, *Die Wahrnehmung des Warschauer Aufstands in den deutschen Öffentlichkeiten* [w:] *Der Warschauer Aufstand 1944. Ereignis und Wahrnehmung in Polen und Deutschland*, Hrsg. H. J. Bömelburg, E. C. Król, M. Thomae, Paderborn 2011, s. 243 i n.; W. Wichert, *Powstanie warszawskie w niemieckiej (nie)pamięci* <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/74855,Powstanie-Warszawskie-w-niemieckiej-niepamieci.html> [dostęp: 5 VII 2022].

prokuratorskiego¹¹⁸ (wkrótce umorzonego). Jako ekspert IfZ Broszat musiał však znać „wyczyny” Reinefartha i jego grupy bojowej (*Kampfgruppe Reinefarth*) w Warszawie.

Nurtująca zagadka, dlaczego Broszat nie poświęcił więcej miejsca Powstaniu Warszawskiemu, jest bardziej zastanawiająca w kontekście ostatniego akapitu pracy z 1961 r. Jego treść i wymowa były w przestrzeni publicznej RFN wówczas dosyć odosobnione. Autor konkluduje: „Przez [swoją] bezsens i bezkształt [...] polityka narodowego socjalizmu wobec Polaków [...] przegrała [...] historyczny tytuł prawny do pozycji Niemiec na Wschodzie”¹¹⁹. Rozpatrując następstwa tej polityki, Broszat pisze o „systematycznym wypędzeniu Niemców i wprowadzeniu polskiej administracji na terenach za Odrą i Nysą Łużycką”. Dla niego wysiedlenie tamtejszej ludności niemieckiej „było czymś więcej niż likwidacją panowania III Rzeszy”, oznaczało bowiem zdruzgotanie „podstaw, na których przez dwa wieki opierała się pozycja Prus, czy też niemieckiego państwa narodowego na Wschodzie”¹²⁰. W konsekwencji, stwierdza, „panowanie narodowych socjalistów w sposób niezamierzony przygotowało ów inny [sowiecki] totalitaryzm, który w 1945 r. zawładnął Europą Środkowo-Wschodnią, zastępując hegemonię niemiecką”¹²¹. Uważa przy tym, że właściwym motywem drastycznego przesunięcia granic na korzyść Polski nie były jej prawa historyczne do tych obszarów, których zresztą nie kwestionuje, ani rekompensata Polski za ziemie oddane ZSRS, lecz przede wszystkim chęć złamania potęgi prusko-niemieckiej, usunięcia tego zarzewia nieustannych powikłań w Europie Wschodniej¹²². Nasuwa się przypuszczenie, że autor chciał tymi wywodami podkreślić nie tylko historyczne znaczenie okupacji niemieckiej w Polsce, ale również zamknąć pierwszy rozdział swej naukowej biografii¹²³.

ZAKOŃCZENIE

W latach sześćdziesiątych pisarstwo Broszata dotyczące dziejów Polski i próba włączenia okupacji niemieckiej jej ziem w szerszy kontekst historyczny wzajemnych stosunków stanowiły swego rodzaju *novum*. Autor wychodził bowiem z założenia, że o stanie stosunków między obu państwami

¹¹⁸ P. Marti, *Sprawa Reinefartha. Kat powstania warszawskiego czy szacowny obywatel*, tłum. B. Ostrowska, Warszawa 2016.

¹¹⁹ M. Broszat, *Nationalsozialistische...*, s. 192 (*Polityka narodowego socjalizmu...*, s. 281).

¹²⁰ Zob. M. Broszat, *200 lat...*, s. 355, 377; J. Krasuski, recenzja książki: M. Broszat, *200 Jahre deutsche Polenpolitik*, Ehrenwirth Verlag, München 1963, s. 269, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 6, s. 360, 363.

¹²¹ M. Broszat, *200 lat...*, s. 356–357.

¹²² J. Krasuski, recenzja książki: M. Broszat..., s. 363.

¹²³ Zob. W. Borodziej, *Martin Broszat...*, s. 36; M. Wojciechowski, *Posłowie...*, s. 416.

i narodami świadczą nie pokojowe relacje okresu średniowiecza czy baroku, a rozbiory i tragiczne lata II wojny światowej. Broszat dochodził na tej kanwie do słusznej konstatacji, że prusko-niemiecka postawa w stosunku do Polski przez długie okresy „była polityką ślepego uporu” (*Verstocktheit*) i braku ludzkich odruchów; w istocie „polityką bez przyszłości”, która swoje destrukcyjne apogeum osiągnęła w latach 1939–1945¹²⁴.

Jego refleksje na temat okupacji niemieckiej w Polsce na długie lata, przynajmniej do 1989 r., wyznaczyły trendy niemieckich eksploracji, uwypuklając przy tym paradygmat strukturalistyczny w rozpatrywaniu tej kwestii. Broszat jako pierwszy zadał kluczowe pytania: jak funkcjonował system nazistowski, jakie były kompetencje poszczególnych instytucji w okupowanej Polsce, czy mieliśmy do czynienia z totalitarną dyktaturą, czy też z instytucjonalnym chaosem, rywalizacją o kompetencje między różnymi agregatami władzy: administracją cywilną, NSDAP, Wehrmachtem i policyjnym imperium SS. U Broszaty dylematy te szły w parze z wektorowym patrzeniem na okupację z perspektywy centrali reżimu w Berlinie, której wytyczne stanowiły ogólne ramy postępującej radykalizacji ośrodków polityki narodowych socjalistów. Jego analiza rzeczywistości okupacyjnej w Polsce do chwili obecnej jest podejściem oryginalnym, gdyż rzuca nowe światło na poszczególne etapy tworzenia się niemieckiej polityki „zmagania etnicznych”. Broszat dowodzi wręcz, że polityka nazistowska w okupowanej Polsce była realizowana „od przypadku do przypadku”. Wolno sądzić, że w jego ujęciu była ona wypadkową ideologii NSDAP oraz poglądów, interesów grupowych lub osobistych poszczególnych dysponentów władzy okupacyjnej. Stara się on jednocześnie „zinwentaryzować” decyzje polityczne, prawne, administracyjne, wojskowe i policyjne, które miały wpływ na charakter i przebieg rządów niemieckich na tych ziemiach. Autor pokazuje, że reżim okupacyjny i w ogóle sama III Rzesza nie były polityczno-decyzyjnym monolitem, jak chcieliby tego przedstawiciele modnej wówczas i obecnie teorii totalitaryzmu. I w tym właśnie politycznym aspekcie należy rozpatrywać jego oryginalny wkład w badanie tej problematyki, w tym zakresie jego refleksje są wyczerpujące. Z tego względu szczególnie *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski 1939–1945* jest nadal chętnie cytowana w niemalże każdej rozprawie czy artykule, które podejmują to zagadnienie¹²⁵. Na pewno w dalszym ciągu

¹²⁴ Zob. M. Broszat, *200 lat...*, s. 27; H. Olszewski, *Nekrologi...*, s. 158.

¹²⁵ Zob. m.in. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1–2, Warszawa 1970; H.J. Bömelburg, B. Musiał, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945* [w:] *Deutsch-polnische Beziehungen. Eine Einführung*, Osnabrück 2000, s. 43–111; D. Schenk, *Albert Forster...*; E. Kuby, *Als Polen deutsch war 1939–1945*, Ismaning bei München 1986; H.Ch. Harten, *De-Kulturation...*; J. Dingell, *Zur Tätigkeit...*; W. Röhr, *Occupatio Poloniae. Forschungen zur deutschen Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, Berlin 2004; W. Długoborski, *Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der sozialen Struktur Polens 1939–1945* [w:] *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, Hrsg. W. Długoborski, Göttingen 1981, s. 303–363; C. Łuczak,

dobrze służy ona poznaniu prawdy historycznej o niemieckim panowaniu w Polsce, zwłaszcza na Zachodzie¹²⁶.

Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979; C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2012.

¹²⁶ B.a., *Od redakcji...*, s. IX.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum II Wojny Światowej Instytutu Zachodniego w Poznaniu.
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Archiv des Instituts für Zeitgeschichte in München.

Wydawnictwa źródłowe

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Hrsg. T. Schieder, Bundesministerium für Vertriebene, Bonn 1953–1962.

Reichsgesetzblatt, styczeń 1940 r.

Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.

Opracowania

Alberti M., „*Exerzierplatz des Nationalsozialismus*”. *Der Reichsgau Wartheland 1939–1941* [w:] *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941*, Hrsg. K.M. Mallmann, B. Musiat, Darmstadt 2004.

Aly G., „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1999.

Barełkowski M., Kleßmann Ch., *Die Wahrnehmung des Warschauer Aufstands in den deutschen Öffentlichkeiten* [w:] *Der Warschauer Aufstand 1944. Ereignis und Wahrnehmung in Polen und Deutschland*, Hrsg. H.J. Bömelburg, E.C. Kröl, M. Thomae, Paderborn 2011.

Bayern in der NS-Zeit. Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung, Hrsg. M. Broszat, et al., Bd. 1–6, München 1977–1983.

Becker M., *Deutsche Annexionsjustiz im Regierungsbezirk Zichenau* [w:] *Ostpreußens Kriegsbeute. Der Regierungsbezirk Zichenau 1939–1945*, Hrsg. Ch. Henschel, Osnabrück 2021.

Beer M., *Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung”*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1998, H. 3.

Berg N., *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2004.

Borodziej W., *Martin Broszat und die deutsch-polnischen Geschichtsbeziehungen* [w:] *Martin Broszat, der „Staat Hitlers” und die Historisierung des Nationalsozialismus*, Hrsg. N. Frei, Göttingen 2007.

Böhler J., *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011.

Böhler J., *Zbrodnie Wehrmacht w Polsce*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009.

Bömelburg H.J., *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945* [w:] *Die polnische Heimatarmee – Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, Hrsg. B. Chiari, München 2003.

Bömelburg H.J., Musiat B., *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945* [w:] *Deutsch-polnische Beziehungen. Eine Einführung*, Hrsg. W. Borodziej, K. Ziemer, Osnabrück 2000.

Brewing D., *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, tłum. R. Dziergwa, Poznań 2019.

Broszat M., *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, tłum. E. Kazimierzczak, W. Leder, Warszawa 1999 (wyd. niem. *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, München 1963).

Broszat M., *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1969.

Broszat M., *Hitler und die Genesis der „Endlösung”*. Aus Anlaß der Thesen von David Irving, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1977, H. 4.

Broszat M., *Massendokumentation als Methode zeitgeschichtlicher Forschung*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1954, H. 2.

Broszat M., *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945* [w:] *Anatomie des SS-Staates*, Hrsg. H. Buchheim et al., Olten 1965.

Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. pol. *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski 1939–1945*, oprac. Wojskowy Instytut Historyczny i Zachodnia Agencja Prasowa, archiwum przekładów, z. 42, Warszawa-Poznań 1966).

Broszat M., *Verfolgung polnischer katholischer Geistlicher 1939–1945*, München 1959.

- Broszat M., Fröhlich E., *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*, München–Zürich 1987.
- Browning Ch., *Die Entfesselung der „Endlösung“. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*, Berlin 2003.
- Bydgoszcz 3–4 września 1939. *Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Chinciński T., *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeszy, część 2 (sierpień–wrzesień 1939 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 1.
- Chinciński T., *Pamięć II wojny światowej w Polsce i w Niemczech. Debaty, muzea i wystawy*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW” 2015, nr 1.
- Chinciński T., Kosiński P., *Koniec mitu „bydgoskiej krwawej niedzieli”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 1.
- Ciechanowski J.M., *Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego*, Pułtusk–Warszawa 2009.
- Czocher A., *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011.
- Datner S., *55 dni Wehrmacht w Polsce*, Warszawa 1967.
- Datner S., *Zbrodnie Wehrmacht na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961.
- Dingell J., *Zur Tätigkeit der Haupttreuhandstelle Ost, Treuhandstelle Posen 1939 bis 1945*, Frankfurt am Main 2003.
- Łtugoborski W., *Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der sozialen Struktur Polens 1939–1945 [w:] Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, Hrsg. W. Łtugoborski, Göttingen 1981.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2012.
- Esch M.G., *Bevölkerungsverschiebungen und Bevölkerungspolitik 1939–1950 [w:] Deutsch-polnische Beziehungen. Eine Einführung*, Hrsg. W. Borodziej, K. Ziemer, Osnabrück 2000.
- Esman T., Jastrzębski W., *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967.
- Fest J.C., *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1970.
- Frei N., *Nach Broszat [w:] Martin Broszat, der „Staat Hitlers” und die Historisierung des Nationalsozialismus*, Hrsg. N. Frei, Göttingen 2007.
- Getter M., *Straty ludzkie i materialne w Powstaniu Warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 8–9.
- Gursztyn P., *Ribbentrop–Beck. Czy pakt Polska–Niemcy był możliwy?*, Poznań 2018.
- Harten H.Ch., *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945*, Frankfurt am Main–New York 1996.
- Heinemann I., *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, tłum. J. Górny, Gdańsk 2014.
- Hildebrand K., *Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich [w:] Der Führerstaat, Mythos und Realität*, Hrsg. G. Hirschfeld, L. Kettenacker, Stuttgart 1981.
- Hopfer I., *Geraubte Identität. Die gewaltsame „Eindeutschung” von polnischen Kindern in der NS-Zeit*, Wien 2010.
- Hrabar R.Z., *Hitlerowski rabunek dzieci polskich. Uprawdanie i germanizowanie dzieci polskich w latach 1939–1945*, Katowice 1960.
- Irving D., *Hitler’s War*, London 1977.
- Izdebski Z., *Niemiecka Lista Narodowościowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.
- Jastrzębski W., *Bydgoska krwawa niedziela 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.
- Kaczmarek R., *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006.
- Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kershaw I., *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London 1993.
- Kleßmann Ch., *Der Generalgouverneur Hans Frank*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1971, H. 3.
- Kommandant in Auschwitz. *Autobiographische Aufzeichnungen von Rudolf Hoeß*, Hrsg. M. Broszat, Stuttgart 1958.
- Krasuski J., recenzja książki: M. Broszat, *200 Jahre deutsche Polenpolitik*, Ehrenwirth Verlag, München 1963, s. 269, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 6.
- Król E.C., *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech w latach 1919–1945*, Warszawa 2006.
- Krzoska M., *Bromberger Blutsonntag. Unklare Fakten, klare Interpretationen [w:] Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*, t. 2: *Geteilt/Gemeinsam*, Hrsg. H.H. Hahn, R. Traba, Paderborn 2014.
- Kuby E., *Als Polen deutsch war 1939–1945*, Ismaning bei München 1986.
- Linne K., *Volkstumspolitik und Arbeiterrekrutierung im Reichsgau Wartheland [w:] Arbeitskräfte als Kriegsbeute: der Fall Ost- und Südosteuropa, 1939–1945*, Hrsg. K. Linne, F. Dierl, Berlin 2011.
- Liulevicius G., *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge 2000.
- Łojek J., *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Nazistowska polityka w Polsce okupowanej* (recenzja pracy: M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik...*), „Kwartalnik Historyczny” 1963, z. 2.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majer D., *„Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy: przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989.

- Marti P., *Sprawa Reinefartha. Kat powstania warszawskiego czy szacowny obywatel*, tłum. B. Ostrowska, Warszawa 2016.
- Meier C., *Der Historiker Martin Broszat [w:] Mit dem Pathos der Nüchternheit. Martin Broszat, das Institut für Zeitgeschichte und die Erforschung des Nationalsozialismus*, Hrsg. K.D. Henke, C. Natoli, Frankfurt am Main 1991.
- Möller H., *Das Institut für Zeitgeschichte und die Entwicklung der Zeitgeschichtsschreibung in Deutschland [w:] 50 Jahre Institut für Zeitgeschichte. Ein Bilanz*, Hrsg. H. Möller, U. Wengst, München 1999.
- Musiak B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 2011.
- Ogórek M., *Lista Wächtera. Generał SS, który ograbiał Kraków. Gdzie zniknęły polskie dzieła sztuki?*, Warszawa 2017.
- Olszewski H., *Nekrologi. Martin Broszat (1926–1989). Próba charakterystyki naukowej*, „Przegląd Zachodni” 1990, nr 4.
- Piskorski J.M., *Wygnaćcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010.
- Popiołek K., *Śląsk w oczach okupanta*, Katowice 1958.
- Pospieszalski K.M., *Dzień 2 września 1939 r. w Torzeńcu i Wyszawie*, „Przegląd Zachodni” 1955, nr 11.
- Pospieszalski K.M., *Sprawa 58000 „Volksdeutschów”. Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, Poznań 1959.
- Pospieszalski K.M., *Straty osobowe mniejszości niemieckiej w Polsce we wrześniu 1939 roku. Przeglądowe studium źródłowe nad tzw. sprawą 58000 Volksdeutschów*, „Studia Źródłoznawcze” 1997, t. 36.
- Rak K., *Polska – niespełniony sojusznik Hitlera*, Warszawa 2019.
- Rhode G., *Kleine Geschichte Polens*, Darmstadt 1965.
- Rondags D., *Martin Broszat, Saul Friedländer and the Historicisation of the Third Reich*, Thesis submitted for the Degree of MPhil at the University of St. Andrews, 2011.
- Roos H., *Geschichte der polnischen Nation. Von der Staatsgründung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1961.
- Rosenkötter B., *Treuhandpolitik. Die „Haupttreuhandstelle Ost“ und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003.
- Rossino A.B., *Hitler uderza na Polskę. Blitzkrieg, ideologia i okrucieństwo*, tłum. H. Górska, Warszawa 2009.
- Roth M., *Nationalsozialistische Umsiedlungspolitik im besetzten Polen – Ziele, beteiligte Institutionen, Methoden und Ergebnisse [w:] Umgesiedelt – Vertrieben: Deutschbalten und Polen 1939–1945 im Warthegau*, Hrsg. E. Neander, A. Sakson, Marburg 2010.
- Roth M., *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2007.
- Röhr W., *„Reichsgau Wartheland” 1939–1945. Vom „Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus” zum „Mustergau”*, „Bulletin für Faschismus und Weltkriegsforschung” 2002, Bd. 18.
- Röhr W., *Occupatio Poloniae. Forschungen zur deutschen Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, Berlin 2004.
- Rudawski B., *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Runzheimer J., *Bromberger Blutsonntag [w:] Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*, Hrsg. W. Benz, München 1992.
- Rutowska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.
- Schenk D., *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, Gdańsk 2002.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Schubert G., *„Bydgoska krwawa niedziela”. Śmierć legendy*, tłum. I. Jakubowicz, Bydgoszcz 2003.
- Schulze H., *Der Oststaat-Plan 1919*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1970, H. 2.
- Serwański E., *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963.
- Staniewicz R., *Szersze tło historyczne i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3 IX 1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, z. 4.
- Targ A., *Śląsk w okresie okupacji*, Poznań 1946.
- Tilitzki Ch., *Alltag in Ostpreussen 1940–1945. Die geheimen Lageberichte der Königsberger Justiz*, Rautenberg 1991.
- Traba R., *O potrzebie nowych badań nad niemiecką okupacją Polski w czasie II wojny światowej [w:] „Fikcyjna rzeczywistość”. Codziennosc, światy przeżywane i pamięć niemieckiej okupacji w Polsce*, red. R. Traba, K. Woniak, A. Wolff-Powęska, Warszawa–Berlin 2016.
- Volkman H.E., *Der Bromberger Blutsonntag – oder von der Gegenwartigkeit der Geschichte [w:] Nationales Gedächtnis in Deutschland und Polen*, Hrsg. B. Rill, München 2011.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Wehler H.U., *Intentionalisten, Strukturalisten und das Theoriedefizit der Zeitgeschichte [w:] Martin Broszat, der „Staat Hitlers” und die Historisierung des Nationalsozialismus*, Hrsg. N. Frei, Göttingen 2007.
- Wichert W., *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016*, Szczecin–Warszawa 2018.
- Wichert W., *Powstanie warszawskie w niemieckiej (nie)pamięci* <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/74855,Powstanie-Warszawskie-w-niemieckiej-niepamieci.html> [dostęp: 5 VII 2022].
- Wichert W., *Zbrodnie „rycerskiego” Wehrmachtu*, „Pamięć.pl” (IPN) 2013, nr 9.
- Wojciechowski M., *Postowie [w:] M. Broszat, 200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*, tłum. E. Kazimierzczak, W. Leder, Warszawa 1999.

Wojciechowski M., recenzja pracy: Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 200, „Przegląd Zachodni” 1961, nr 5.

Wolff-Powęska A., *Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań 2011.

Wyka K., *Życie na niby. Szkice z lat 1939–1945*, Warszawa 1957.

Zychowicz P., *Pakt Ribbentrop–Beck, czyli jak Polacy mogli u boku Trzeciej Rzeszy pokonać Związek Sowiecki*, Poznań 2012.